

E91.94 C42

21-38

ԱՆՑԱՅՑ ԱՂԱՆԳԱԻՈՐՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

ԺԱ. ՈՒ ԺԷ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԲԶԴԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԿԺԵ.

ԱՆՅԱՅՏ ԱՂԱՆԴԱԽՈՐՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Ժ.Զ. ՈՒ Ժ.Է. ԳԱՐԵՐՈՒՄ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԻԹԱՐԱՆԻ ՏՊԱՐԱՆ

1926

Այ.

ԱՆՅԱՅՏ ԱՂԱՆԴԱԴՈՐՆԵՐ ՀԱՅՈՑՄԷՋ

Ժ. Ա. ՌԻՔԵ, ԳԵՐԵՐՈՒԹ

ՅԱՌԵԼՈՒԱԾ

ԲԸՆԸՍԷՐԻ ԹՐԱԳՐԻՑ

ԳՐԱԾ

Թ. ԱՌԴԱԼԲԵԳԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ԽՈՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1926

4408
37525

20 FEB 2013

Ա.

ՆՆՏՆՆԵՑ ԱՂԱՆԳԱՐՈՐՆԵՐ ՀՆՏՈՅ ՄԷՋ

ԺԶ. ՈՒ ԺԷ. ԳԵՐԵՐՈՒԹ

—

Ա.

Հայ հանրային հասանքների ու աշխարհայեացքների պատմութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի աղանդները ու առձեռնադրութիւնը:

Միջին դարերում ինչպէս ամէն տեղ, այնպէս եւ Հայաստանում եկեղեցին լինելով տիրող դասակարգի կաղնակերպութիւններից մէկը՝ նեխտարկում էր այն բոլոր գաղափարական յայտնաբերումներին, որոնք ուղղւում էին իշխող կարգերի դէմ: Աւրիշ երկիրների նման մեր աշխարհում էլ այս բողոքներն ստանում էին կրօնական-ազանդաւորական կերպարանք: Հանրային ընդգրկմադիր հոսանքը Հայաստանում ու հայ միջավայրում էլ հրապարակ էր գտնու հերածուածի գրաւում: Միջնադարեան ումյոզը հազարամեակի ընթացքում այս հանրային ընդգրկմադիր կուսակցութիւնը իւր աջակողմեան ու ձախակողմեան թեւերով փոխարկել է հայ իրա-

կանութիւնը բարբոթիտոն, մծղնէ, պօղիկեան, թոնդրակեցի, արեւորդի ու այլ անուններով՝ մերթ արտայայտուելով իրրեւ յարատեւ ու լայն զանգուածային հոսանք եւ երբեմն էլ առկայծելով իրրեւ անձուկ ու վազանցուկ, բայց աշուռամենայնիւ նշանակալից միջադէպ:

Մի ժամանակ մեղանում հեղինակները հայ աղանդների մասին խոսելու իրենց ասելիքը վերջացնում էին Վաստիփերացու, Նարեկացու, Մադիստրոսի դարաշրջանի թոնդրակեցիներով: Երոնք այսպիսով ներկայանում էին հայ աղանդաւորական շարժման վերջին ողակ: Քչերն էին յիշում այնպիսի մի երեւոյթի մասին, որպիսին էր Գաւթիմ Շաբրեցու կամ, աւելի ճիշտը, Գաւնեցու ելոյթը հայոց Ողթ (= 1250) թուականին: Տիրող կարծիքն ընդհանրապէս այն էր, որ միջնադարի աւարտի հետ աղանդաւորական հոսքն էլ մարում է հայ ժողովրդի ծոցում:

Այս գրութիւնը աւելում է մինչեւ 1880 թուականը, երբ հետախոյզ Ալեքսանդր Երեցեանը յայանագործում է¹, թէ նոր դարի հարիւրամեակներում, յատկապէս ԹՎ. ու ԺԽ. դարերում գոյութիւն է ունեցել մի աղանդաւորական շարժում: Եր Զաւկահայաստանից անցել է Ռուսահայաստան, բաւական ժամանակ յարատեւել է Շիրակում՝ վերջ ի վերջոյ յարելով ու ձուլուելով բողոքականութեան հետ: Գրականութեան մէջ այս հերձուածը յայտնի է "նոր

¹ *Փորձ, Հանգեւ, Թիֆլիս 1850:

ու. ԺԷ. դարերի մասին կարող ենք ասել, որ այն ժամանակ մեղանում գոյութիւն են ունեցել աշանդաւորական շարժումներ:

Բ.

Այս հարիւրամեակներում մի ազանդաւորական շարժում բռնկում է բուն Հայաստանում, իսկ միւսը՝ հայ դպրութեանից մէկում:

Բուն երկրում հերձուածողական շարժում՝ սկսողը մի խոչհրդաւոր անձնաւորութիւն է, որի մասին պատմում են Զաքարիա սարկաւազն ու Գրիգոր վարդապետ Գարանապետներ:

Ի՞նչ էր նրա իսկական անունը, լայտնի չէ: Զաքարիան նրան կոչում է Սեխլու քաջու կամ Սեխլու վարդապետ, իսկ Գարանապետն՝ սոսկ Սեխլոյ:

Արա կեանքի առաջին շրջանի մասին տեղեկութիւններ տալիս է գլխաւորապէս Զաքարիան: Վերջինիս ասելով՝ Սեխլուն «էր այր մի Լղուան, որ այժմ ասեն Սևտի, ի Գանձակ քաղաքէն Լղուանից, և անական կրթութիւնն ստանում է Լղուանից Եղեճանէն Ը. կաթողիկոսի օրով Գանձասարում, որտեղ նրան տալիս են աւագ սարկաւազութեան աստիճան: Սեխլուն ճարտար ու լեզուանի մարդ է լինում: Ղանքի պիտուքների համար նրան ուղարկում են գաւառ, թերեւս պտղի եւ այլն հաւաքելու, բայց սա՝ աղաւելով առթից՝ քարոզութեան է սկսում:

“Իսկ եա գնացեալ ձեւացոյց զինքն վար-
դապետ եւ քարոզէր թիւր եւ անուղիղ հայ-
հոյանս եւ շարադասութիւնս¹”:

Գանձասարում ըսում են գաւառում
սկսուած շփոթի մասին: Կաթուղիկոսը յեա է բե-
րել տալիս քարոզիչ տարեւազին, կարգաւոր
անում եւ պատուիրում է վանքում մնալ, իրրեւ
“ծառայ միարանից”², “սրպէս անուսումն մուղ-
տեսի”³: Սակայն միջազէպը սրտնով չէ վերջա-
նում: Գործը համեստ է Գանձակի իշխան
Դաւութ-Խանին, որը բռնում է Մեխլուի կողմը,
բերել է տալիս կաթուղիկոսին, առգանում եւ
հարկադրում, որ Մեխլուն նորից կարգաւոր
ձեռնադրէ եւ քարոզիչաւ արտանութիւն տայ:
Կաթուղիկոսը երկիւղից կատարում է Խանի պա-
հանջը, եւ Մեխլուն ոչնուհետեւ սկսում է քա-
ղաքայտ քարոզութիւնը:

Իսկ Դարանազըն Մխլոյի կեանքի առաջին
շրջանի մասին պատմում է համառասակի:

“Եւ էր այս Մխլոյս յերկրէն յԱրեւելից եւ
եկեալ ի Սահաթի-դեսին, յԱրարտաին եւ յայլ
շրջակայ գաւառս նոցա եւ վարդապետական ա-
նուամբ շրջելով յամենայն արեւելայան կոյս
մինչեւ ի Պարսկաստան”⁴:

Ինչ էր քարոզում Մեխլուն:

¹ Զարթոյս տարեւազի “Պատմագրութիւն”, հա-
տոր Ը, վարդաշուրտաւ [1871], էջ 47:

² Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Գորա-
նաղեցոյ “Համանակագրութիւն”, հրատ. Մեղրոս վարդա-
պետ “Արմենան”, Երուսաղէմ [1915], էջ 458:

Նրա քարոզն, ինչպէս պատմում են Զաքարիան ու Դարանաղլին, որոնք կարող էին նրան վարկարեկելու նպատակով նոյն խնդրանքն նրա ասածները, շատ շարժուող բնույթ ունի։ Նա չէ քննադատում եկեղեցու աշխարհայացքի հիմնական կետերը, դուռնանքը, վարդապետութիւնը, խորհուրդները։ Մարգեղութիւնը ժխտողներից չէ եւ ոչ էլ խաչամարտ է։ Մեխլուն դժգոհ է եկեղեցական նուիրապետութիւնից, դէմ է միմիայն կուսակրօնութեան կամ, ինչպէս ասում են, «օհւ հոգեւորականութեան», որը նրա ասելով պղծակրօնութիւն է լինի։

«Եւ ելեալ քարոզէր զարաւղի։ Եւ եղեւ թշնամի արեղայից եւ ուր տեսանէր արեղայ, մերկացուցանէր եւ բրածեծ աւանէր։ Եւ ասէր ցժողովուրդն. ով՞ դք արեղայի տայ ինչ, ինքն ի դժոխքն իջանէ։ Քանզի ոչ է արժանի արեղայն առնել պատարագ, վասն զի շնացողք են եւ պիղծ։ Եւ ի երկցուն արժան է առնել պատարագ, զի սուրբ ածխանաւ կայ...»¹։

Զաքարիայի ասելով՝ Մեխլուն այնքան է առաջ գնում արեղաշաղածութեան մէջ, որ սկսում է սեւապլուխների ջարդ քարոզել։ Քանայքեաի եկեղեցում տուած քարոզի ժամանակ, — ասում է Զաքարիան.

«Ղօշանջէր դէպ յարեղայսն եւ ասէր. ով՞ դք որ սպանանէ արեղայ մի, այլ ոչ գոյ հար-

ցումն մեղաց նորա, ոչ երթայ յարքայութիւնն
Ըստուծոյ¹ :

Զարարիան Մեխլուին ժամանակակից է, բայց մտ է ժամանակով : Եղանդաւորի քարոզչութեան տարիներում պատմագիրը կամ ծնուած էր եւ կամ՝ շատ փոքր էր², եւ վերջինս տեսել է առաջնի ժամանակակիցներին միայն՝ սրանց պատմածներից քաղելով իւր տեղեկութիւնները նրա մասին : Դարանաղջին, ընդհանրապէս, ժամանակակից է, բայց բուն երկրից հեռու գտնուելով Մեխլուի մասին նշեպէս «ի լրոյ» է պատմում : Սակայն եւ այնպէս թէ Զարարիայի ու թէ Դարանաղջու ասածներն իրար բռնում են եւ հաստատում. որ նրանց պատմածի կորիցը ճիշտ է եւ ոչ թէ յերիւրած :

Դարանաղջին էլ է գրում, որ Մեխլուի քարոզը քաջառապէս ու առհասարակ կուսակցուն հոգեւորականութեան դէմ էր :

«Ոչ երիցոյ եւ ոչ աշխարհականաց հակառակութիւն չունէր, ոչ միայն ի հետ սեւադիտոց : Հետ լուսացն եւ վատացն միայէս մարտնչէր եւ մտքառէր³» :

Ըստ Զարարիայի՝ երբ Մեխլուն իւր հետեւորդներով Եզուանից աշխարհից դալիս էր

1 Զարարիան, նոյն հատար, էջ 52 :

2 Զարարիան Բովհաննափաշի կոնդակը գրել է հոյսոց ԹՃԱԶ (— 1887) թու տիւնին 0) տարեկան հասակով, ուրեմն ծնուել է մոտաւորապէս 1827 թին : Հմտ. Զարարիան, Գր. հտար, Պաղարդապատ 1870, էջ 2 :

3 Դարանաղջի, էջ 457 :

գեղամայ գաւառը, կապեալ ունէր հինգ արեղոյ¹, իսկ ըստ Դարանազցոյ՝ նա արեղահալածութեան օր արեղաջարդի հրաման էր ձեռք բերել պարսից շահից օր խաներից:

«... Ի վերայ արեւելից սեւագլխացն հրաւարտակ հանելով ի Շահէն եւ այլ խաներացն, ուր եւ գաանիցէ թէ արեղայ անուն, թէ եպիսկոպոս անուն եւ թէ վարդապետ անուն, սպանանիցէ եւ զքաղաքս հալածեսցէ յաշխարհէն չարաց, որպէս եւ արար բազմաց²»:

Իացի այսպէս բնդ հանուր թաւերով գրելուց, թէ «շարեանց հեղմունս գործեր³», Դարանազցին պատմում է մի յատուկ դէպքի մասին էլ: Մեխլան հետապնդում է մէկ եպիսկոպոսի ու մի արեղայի՝ սպանելու նպատակով, իսկ սրանք փախչելով մի պառստի տուն՝ թաղում են ցորենի փեթակի մէջ՝ «թաղեալ ի ցորենան», չալածիչը կասկածելով, թէ ցորենի մէջ մարդկայ, նիզակով հարուածում է ի մէջ ցորենոյն, «Զգիտացար, — աւելացնում է Դարանազցին, մեռանիկն եւ դկեալ նոցա⁴»:

Իսկ Զարարիան գրում է, թէ նրա քարոզից աղջուած՝ տեանք փորձում էին արեղայ սպանել, սր արքայութիւն գնան: Այսպիսի մէկն է Քանաքեոցի Թումակենց Բակորը, որը երբ գնում է Մեխլուի մօտ իւր մեղքերը խոտաւճանելու եւ

1 Զարարիան, Ա. հատոր, էջ 40:

2 Դարանազցի, էջ 476:

3 Դարանազցի, էջ 471:

4 Դարանազցի, էջ 472:

ապաշխարութիւն խնդրելու, արեղահալածից պատուէր է ստանում:

«Երբեք, սպան արեղայ մի եւ թեր ի մռայն եւ յարենէն, զի կերայց զմիսն եւ արբից զարիւնն եւ արարից պատարագ եւ գրառամեամայ մեռեալն յարուցից, յայնժամ ինչի թողութիւն մեղաց քոց:»

Հարունակութիւնն այնքան հոգեւորական է եւ այնքան դունեղ է պատմած, որ աւելորդ չենք համարում ամբողջութեամբ մեջ բերել:

«Իւ հաւատացեալ յիմարն այն եւ ի նոյն գիշերին գնացեալ ի դուն վանիցն ի սպասեր, զի թերեւ երբեք Միքայէլ արեղայն, . . . զի նա էր փոքր քան զայլն: Իւ տեսանէ, զի ահա եկն քիւ լիպպօս Լախակոպուն: Իւ այրն Բակոփը յարեալ ի վերայ նորա, եւ կարկատեաց զնաճախն ի փրայ գլխոյ Լախակոպուն: Իւ ասէ Լախակոպուն. Գեուեցա՛ր, Բակոփը:

Իւ ասէ Բակոփը.

— Խեղայ քեզ, Տէր Փիլիպպօս, զի ես կարծեցի, եթէ Միքանն ես (Չի առաջին անուն Միքայէլին Միքան էր):

Իւ պատմեաց նմա Բակոփըն գոմենայն:

Իսկ Լախակոպուն խրատեաց զնա եւ ասէ.

— Նա ոչ պատարագող է եւ ոչ մեռեալ յարուցանող, ոչլ տա է, զի զքեզ մարդասպան տանէ եւ արեան տէր:

Իւ զնաց, ել Բակոփըն ո՛հ եւ աւաղ կարգարով խնքեան¹:

1. Զաքարիա, Բ. հատար, ԿԼ 52—53:

Ընշուշա Մեխլուի արինարարութեան մասին պատմածների մէջ շախաղանցութիւններ կան: Սակայն մի քան անկասկած է: Բանձին Մեխլուի հայ աղանդաւորական շարժումը հանդէս էր բերում մի պարագլուխ, որ չէր դաւանում «մի հակառակ կալ շարին», կրօնօրական սկզբունքն, այլ կռուի տենչով համակուած՝ պատրաստ էր մաքրաւելու հատու միջոցներով, քննադատելու նաեւ հրով ու սրով:

Գ.

Արեղահայածութիւնը զանգուածային շարժում է եղել: Զաքարիան ասում է, թէ Մեխլուն յարել էին աւելի քան հինգ հարիւր հոգի «ոչ միայն գռեհիկ աշխարհականք, այլ եւ տգէտք երիցունք եւ փարթամ եւ մեծազգի մարդիկք»:

Աղանգն ուներ նաեւ որոշ կազմակերպութիւն: Հինգ հարիւր հետեւորդների միջից Մեխլուն ընտրել էր տասներկու կարծի ու զօրեղ մարդ, նրանց մէջքին թուր կապել, ձեռները տուել լախա, «որ է թափուղ», եւ այս թոփուղաւորներին անուանել առաքեալ: Եւ ինչ որ ինքը կամենում էր, սրանց ձեռքով էր կատարում, թէ ծեծում էր, թէ բանտարկում եւ այլն:

Մեխլուի շարժումն աչքի է ընկնում նաեւ երկու յատկութեամբ, որոնցից առաջինն անընչապիտեութիւնն է, ճգնական սակաւապէտութիւնը:

“Ոչ առնոյր ինչ յումերէ . . . եւ ասէր. քրիստոսի աշակերտացն չէ պիտոյ ստանալ ոսկի կամ արծաթ եւ կամ զգնելու հանդերձս աղնիւս, այլ մազ եւ շալ պիտոյ է նոցա զգնելու¹” :

“Ոչ ուտէր եւ ոչ ըմբէր, — պատմում է եղբեր Գարանապղին, — եւ ոչ առնոյր ինչ յումերէ եւ էր քրձազգեաց եւ խարաղնապղեսա²” :

Շարժման երկրորդ գիծը հաւասարարութիւնն է, քրիստոնէական ապառողջման համայնափալտութիւնը :

“Ոչ առնոյր ինչ յումերէ, այլ ձեռամբ երկօտասանիցն եւ բաժանէր հինգ հարիւրիցն” :

Ազանդաւորների այս հաւասարարութեան գոհ է գնում Բանաքեռցի Եղիայի պատաւ կնոջ հորթը, որ բռնում են ասելով. “Մտտալ է եկեալ վարդապետին” :

“Եկնին, — ասում է Զարարիան ծաղրելով, — որթն եւ մասն մասն բաժանեցին, մինչեւ եւ կաշին եւ զապաւառն եւս բաժանեցին, որպէս օրհնութիւն³” :

Նշանակալից է, որ ըստ Զարարիայի՝ Մեխլուն ունէր նաեւ “գիրք մի ժողովածու եւ նովաւ ասէր, ղինչ որ ասէր” : Սակայն այն հասուածը, որ Մեխլուն կարդում է Երեւանի վիճարանութեան ժամանակ, աւետարանից է :

“Եւ բացեալ զգիրքն եւ ասէ, սա գրեալ

¹ Զարարիւ . Ը. 48 :

² Գարանապղին. 456 :

³ Զարարիւ . Ը. 51—52 :

է վասն սեւագլխոց, զի ասէ, մի ստանայք մի ոսկի եւ մի արծաթ՝, եւ այլն¹ :

Երդեւոր արեղահալածք գործ էր անում իսկապէս մի ժողովածու, որ կազմուած էր տարբեր երկրից անոց քաղաւաններից, թէ հենց առեւտրական էր նրա նիւոսկը, հնար չկայ որոշելու: Թերեւս Զաքարիայի համար զժուար էր խոստովանել, թէ աղանդաւորը քաջառապէս առեւտրականի վրայ էր հիմնուած: Դարանադրեն աւելի օրոշ է շեշտում, որ Մեխլուն սուրբ գրքով ու այլ կանոնական գրքերով չէր վարդապետում:

Եւ ոչ օրինոր ստատածաշունչ գրոց վկայութեամբ խօսէր եւ ոչ կանոնիւք սուրբ հարցն երկց սուրբ ժողովոցն եւ ոչ սուրբ հարանց գրոցն, այլ մտաքածին բանիւք յիշքեմէ, զոր ինչ բզկէր ի շար գիւական ոգւոցն, զայն խօսէր եւ մաքառէր ընդ ուխտականն² :

Եւացինք, որ Եղուանից երկրում Մեխլունի հետեւորդների թիւը հասնում էր 500-ի: Սակայն նրա ժողովրդականութիւնը հետեւորդների շրջանակից շատ հեռու է տարածւում: Քանապարհօրդութեան ժամանակ, որ կատարում է Եղուանից երկրից դէպի Երեւան, նրան հետեւում է մի մեծ քաղաւթիւն:

«Իսկ Եմիրգունա իսանն ելեալ ի բերդէն՝ երթայր ի վնին եւ հայեցեալ աւսանէ բանակն եւ զարհուրեալ հարցանէ.

— Ո՛հ, զի՛նչ է գումարն այն:

¹ Զաքարիա, Ե. 50—51:

² Դարանադրի, 455:

Ըսեն.

— Ի՞նչ է Մեխլու բարայն, զոր պատմին¹։

Երեւանից Քանաքեռ հասնելիս նրան խռոն բազմաթիւ տաճար ընդառաջում է ամբոխը։ Սակայն Մեխլուին ցոյց տուած ընդունելութիւնը ոչ թէ բերանարաց հանգիստատեաների գործ էր, այլ զմայլած երկրպագուների։

«Եւ տղէտ ուամիկքն Քանաքեռոյ, յորժամ լուան զգալուստ նորա, գրոհ տուեալ ելին ընդ տուջ նորա, մինչեւ անարդել աղջկունքն եւս գնային ի տես գախարդին այնորիկ, որը երթեալ քսէին զստորոտ հանդերձի նորա յերեսախրեանց։ Եւ բազում ողջագուրելով ընդունէին դեա... Եւ տուեալ զգախարդն՝ բերին ի Քանաքեռ եւ տարան ի ներքի եկեղեցին։ Եւ ի շրաւել տեղոյն՝ ելիալ նստաւ ի վերայ սեղանին եւ զսղանձէր զէպ յարեղայսն²։»

Ցեփանք, որ Զաքարիան առււմ է, թէ Մեխլուի շորժմանը մասնակից էին ուամիկներ, քահանաներ եւ հարուստներ։ Գաբանաղցին վկայելով, թէ «հաճոյ էր ամենեցունց ագեա աշխարհականացն իւր տնորէն մըլի կատարութիւնն³», շեշտում է մի հանգամանք, որ շատ քնորոշ է դարի հասարակական շերտերի արամագրութիւններն ուսումնասիրելու տեսակէտից։

«Ժամանակագրութեան» հեղինակը բաղմամբ է շնորում նիղակ է ձօճում հայ ազա-

¹ Զաքարիա. Ի, 50։

² Զաքարիա. Ի, 51—52։

³ Գաբանաղցի. 471։

տրական դրամագլխի այն ժամանակուայ ամենից
 Նշանաւոր հասուածի — նոր ջուղայեցոց դէմ՝
 ժամանակագիրը մի շարք յոռի պատկերներով
 ցուցագրում է, թէ առեւտրական դրամագլխի
 կուտակումն առաջ էր քերել հին կենցաղի ու
 աշխարհայեացքի վերայննա թիւն, որի ժամանակ
 նորադարեան մարմինը թօթափում էր միջնա-
 դարեան հոգու կապանքները։ Աւերջինիս ներ-
 կայացուցիչ Դարանաղջին սառաթկ տակու-
 թեամբ խոսելով նոր ջուղայեցիների մասին ա-
 սում է, թէ Եեխլուի սկսած շարժումն առան-
 ձնապէս նրանց սրտով էր, եւ ամենից աւելի
 նրանք էին խրախուսում Եեխլուին ու տարա-
 ծում նրա համբար։

Անկասկած, Եեխլուն հայ առեւտրական-
 ների գրոշակիրը չէր, այլ անանկ զանդուած-
 ների, սակայն՝ գովաթաւորները, ծափահա-
 րում էին մարանչող ու ահաւոր տանդահա-
 ծին, որովհետեւ սա վարկաբեկում էր կուտա-
 կրաններին, որոնք հանրային կեանքի տէր ու
 անօրէն էին։ Առեւտրանութեան ու աշխարհիկ
 հոգեւորականութեան Նշանաբաններով մղուող
 պայքարին մասնակցում էին հանրային գանա-
 զան ոյժեր, որոնցից մէկը քարշում, ձգում էր
 դէպի վաղօրեայ սակաւապէտ ու ճգնական քրիս-
 տոնէութիւնը, միւսը՝ դէպի միջնադարեան առե-
 տական նախնայեանութիւնը, իսկ երրորդը՝ դէպի
 նորադարեան քաղաքացիական բանապաշտու-
 թիւնը։

7.

Մեխլուի գործունէութիւնն սկսուել է Աշուանից աշխարհում, Կանձասարի Թափհանէս Լ. կաթուղիկոսի օրով, այսինքն ԺՁ. դարի վերջին քառորդում: Ժ.Կ. դարի սկզբում՝ արեղասահածների այս աղանդապետին արդէն տեսնում ենք Աշուանից երկրի սահմաններից դուրս:

Մեխլուն Կեղամայ գաւառի վրայով ճանապարհւում է Երեւան: Նրան հետեւում է աղանդաւորների ու համակիրների մեծ բազմութիւն, որոնց մէջ են նաեւ 12 թոփուղաւորները: Քանաքեռի վրայով Երեւան հասնելով նա ուղղակի գիւժում է բերդը, որտեղ նրան ապաստում էին «խարտեաշ առիւծը» — Երեւանի կուսակալ Ամիրգուշա խանը, Ա.Խաթս կաթուղիկոսն ու երկու եպիսկոպոս: Բերդում խանը Մեխլունին նմարկում է հարցն. «Բորձի, ապա ձեռաց մի հրապարակական բանափէճ է սարքում, որին մասնակցում են աղանդապետն ու կաթուղիկոսն, իբրեւ հակաճառողներ: Կառնեցի Զարար-բէկը, «որ թողնալ էր զարեղայութիւնն» թարգմանում էր նրանց ասածները:

«Եւ ապա ասաց խանն:

— Այս ճշմարիտ է (խօսքը վերաբերում է կաթուղիկոսին), իսկ դու հարամդադայ ես, վասն այն ես զգեցեալ զայն հանդերձ, զի պատրես զանմեղ քրիստոնեայոց:

Եւ հրամայեաց արկանել զնա ի հաւուրն եւ խեղդել ի ջուրն: Եւ որքան հանէր գլուխն

ի ջրոյն, եւ սպասաւորքն խանին կոխէին ի ջուրն¹ :

Այնուհետեւ խանը հրամայում է կողոպտել, իբրեւ ի մօրէ մերկացուցանել. 12 թափուղաւորներին, իսկ Մեխլուին կաթուղիկոսի խնդիրքով հանում են ջրից եւ զինուորներ են ղաւակում: Եր Երեւանի երկրից հեռացնեն, Մինչքեա սպասելի էր, որ այսպիսի անարգանքից ու բռնութիւնից յետոյ աղանդապետի երկրպաշտներն թիւը պակասէր, բնդհակառակը, տեսնում ենք, որ զմայլած ամբոխը չի լքում նրան, այլ ուղեկցում է մինչեւ Քանաքեռ: Այս աւան էր եկել նաեւ կաթուղիկոսը խանի զինուորներով, որոնք նրան այնտեղից հանելով՝ քշում են Նիզ գաւառը — Երաւան:

Եւ գնաց մինչեւ ցԱրղըրում եւ, ասէր: Գնամ Երուսաղէմ: Եւ էր ցԱրղըրում Կեղացի Պողոս վարդապետն, եւ ասաի գրնցին առ Նափան նորա շարութեանն: Եւ Նա կտլեալ զնա՝ էառ զվեղարն եւ զփիւղոնն եւ պատուիրեաց ուխտաւորացն Երուսաղէմի ոչ ընդունել զնա բնդիներեանս: Եւ Նա այսպէս կորեաւ եւ բարձաւ ի միջոյ՝ բնկալեալ զյուսիսեմական կորուսան² :

Զարարիան Մեխլուին աչքից կորցնում է Երուսաղէմի ճանապարհին, իսկ Պարանապլին շարունակում է նրա հետագայ սրբրի ու արարքների մասին նորանոր տեղեկութիւններ հա-

¹ Զարարիա Ա. 51 :

² Զարարիա, Ա. 52 :

դարձել: Բանից դուրս է գալիս, որ շարժումը կա-
մուղիկապէս խանով ու ֆերրաշներով չէ վեր-
ջանում: Աղանդաւորական խմորը ծաւալում է:
Կը ինչպէս 1250 թուականին, Դաւիթ Շապուհու-
ժամանակ, հանդէս են գալիս կուսակցան հո-
ղեւորականութեան տեսարաններն ու պարու-
ղլութենքը — «Մեծ վարդապետն Աւանական»,
«Եպիսկոպոսն Հաղրատայ տէր Համազասպ»,
«Թաթի վանից եպիսկոպոս տէրն Գրիգորէս»,
«Վարդապետն Աւարդան, զոր Բժժար որդին կո-
չէին, ինքը՝ պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին
եւ ուրիշները, որոնք սասա, մեղադրածք ու բա-
նադրանք են գրում մոլարին¹, այնպէս եւ այժմ
Սեկւլուի դէմ ծառանում են ժէ. դարի առա-
ջին քառորդի հոգեւորական խոշոր հեղինակու-
թիւնները:

«Եւ լոյս հոգի տէր Կիրակոսն, — պատ-
մում է Գարանաղցին, — եւ Սարգիս Տգնաւոր
Եպիսկոպոսն եւ Պսզու վարդապետն եւ Մովսէս
վարդապետն եւ ամենայն անապատաւորք սասա,
կական եւ յանդիմանական գիր ուղարկեցին ի
վերայ իւրն եւ կամակեցացն՝ վասն անաստուած
դորձոցն, զոր առնէր, եւ ապա հաղիւ շիջու-
լարն²»:

Այստեղ յիշած Կիրակոսը, Սարգիսը, Պո-
ղոսն ու Մովսէսն անկասկած Կիրակոս Տրապի-

¹ Կիրակոս Գանձակեցի. «Պատմութիւն Հայաս-
թի» ԹԻԲԻՍ 1910, էջ 311:

² Դարձապատ. 472:

զոնցին, Սարգիս Յարենեցին, Պօղոս Բարեցին ու
Մովսէս Խոտանանցին են, որոնց այնքան էջեր է
նուիրում Առաքել Դաւրիթեցին¹։

“Եւ զզջացաւ, ասում է՝ “Ժամանակագրու-
թեան հեղինակը աղանդապետի մասին, եւ գնաց
յերուսաղէմ²։ Եւ անդ շատ զք գանգատեր էին
Կրիգոր եպիսկոպոսին յերուսաղէմայ, եւ նա
ի շղթայա էր նդեալ եւ ի բանդի արկեալ, զի
տացէ ի ձեռս Պարոնից։ Նա՛ ուխտական աօգա-
թաւորքն քաղում ողաշանայ։ Հազիւ զերծուցեր
էին ի ձեռանէ Կրիգոր եպիսկոպոսին, եւ եկեալ
էր ի Հալապ։ Եւ մեր երկրէն վաճառական Սո-
փարն ասաց, թէ՛ ի Հալապս ես բերի մինչեւ
ցԱմբիթ եւ անտի ի յետ անցայտ եղիւ եւ ոչ “ք
գիտաց, թէ ուր գնաց³”։

Այսպիսով աղանդապետի վախճանը պա-
րուրուած է միտութեան նոյնպիսի քողով, ինչպէս
եւ նրա իսկական անունը։ Ինչ վերաբերում է
“Մեխլու” մականունանը, Զաքարիան ու Դաւ-
րանազցին տարրեր բացատրութիւն են տալիս
սրան։

Ըստ Զաքարիայի՝ “ինքն զգեցեալ էր զմա-
ղեղէնս եւ ի սիրտ մաղեղէնին հաստատեալ էր
երկուս բուեռս երկաթեայ՝ հնարիւք եւ ցուցա-
նէր ամենեցուն ասելով, Այսպէս արժան է զգե-
նուլ արեղայիցն։ Եւ այսպէս տարածեցաւ խա-
րերայ անուն նորս ի մէջ տաճկաց եւ քրիստո-

¹ Առաքել վարդապետի Դաւրիթեցւոյ “Պատմու-
թիւնը, Վարդաշապատ 1698, գլուխ ԻԴ, ԻԳ, ԻԴ, էջ 248-213

² Դաւրանազցի, 472։

նէից, որ եւ տաճիկ(p) կոչէին նաւ Գեիլու բա-
րայ. իսկ Նայք՝ Գեիլու վարդապետ¹,

Իսկ ըստ Դարանագրո՝ «Գեիլոյ վասն այն
կոչէին, որ աւել ունեւորէ ի ձեռին, որպէս Նի-
զակի եւ Նովաւ հարկանէր մահուամբ զսեւա-
զլո իւրն... Վասն որոյ Գեիլոյ կոչեցին իբր քա-
ջութիւն համարելով²»:

¹ Զարարիւ: Ա: 48:

² Դարանագրի. 472: Գեորգի արքեպիսկոպոս Սմբա-
տեանը «Նիկարայի բարձր Բանփանտի վանաց Առդիանի եւ
ֆոն վանորէից եւ տիտաւեղեաց, եւ եւ յաղարացն եւ
գիւղորէից. որք ի Շաւախուոյ թեմոյ գրեում 1841-ին 1800,
էջ 168-167) գրում է.

«Փախարիւ շ գիւղի մտ գեղի լիցում. գեղը նպոյղ
անտառի մէջ զաւթիւցը լանջում է հին աւերակ մոցառ-
ուպատ, հասարակ քար ու կրով լինած վանք Գեիլու վար-
դապետ անուամբ»:

Ենթադրելով, որ Գեիլու վարդապետ «գուցե Գե-
իլայէլ վարդապետ լինէր, Սմբատեանը շարունակում է.

«Ըստ անսկզբութեան կազմանց Գեիլայէլ վարդա-
պետին տղտեղ ծառի վրայ մեխելով, բեւեռելով նախա-
տակել եւ պարսկեանքը»:

Գեորգի արք. Սմբատեանը վանքի սեղանի վեմարի
ըջապաւը փորել տալով գտնում է արձանագիր ունեցող
բազմաթիւ խաչքարեր, որոնցից առաջինը մեր նիւթի տե-
սակետից աննահեաւոր քրտնակն է: Այստեղ վրայ կարգադ-
րում է.

«Գեիլայէլ երեց. թվ. 1040»:

Ըրդեոք այս Գեիլայէլ երեցն է Գեիլայէլ վարդա-
պետը, որին մեխելով նախատակել են, արգելոյ նոյն աճին
է Գեիլու բարան կամ վարդապետը, որդեկը վանքը կրում
է արեղ-հալածի տանը, ինչ այն դարում սոգրտեան
եղնաւոր բեւեռապրծանութից մեկի անունը (հմտաւ Դարա-
նագրի. 45): Ձաթի եւ սրի բեւեռապետ անապատաւ որի մա-
սին պատմածը). գտնարանում ենք որոշ բան տակել:
Սակայն ուշագրտւ է երկու հանգամանք: Փախարիւ ըր

Ե.

Մեխլուի ժամանակաքանութեան մասին պէտք է ասելք, որ բաւական մութ է այս: Արդ թուականներ չկան. մնում է ժամանակաքանութեան սահմաններ գծել:

Ըստ Զաքարիայի՝ Մեխլուն Գանձասար է գնացել Աղուանից Թովհանէս Ը. կաթուղիկոսի ժամանակ: Թէ այս կաթուղիկոսը երբ է գահ բարձրացել, յայտնի չէ: Մտկար եպիսկոպոս Բարխուդարեանը թէեւ Թովհանէսի կաթուղիկոսանալը դնում է 1578 թն¹, սակայն այն կուտանք, որի վրայ հիմնում է, այն է Արցախի Բարսում գիւղի ցրչագիր աւետարանի յիշատակարանը, կրում է հայոց ՌԻԸ թուականը, որ հաւասար է 1579 թն եւ ոչ թէ 1578 թն²: Նոյն հեղինակը Թովհանէս Ը.ի մահը դնում է 1588 թուականի ու 1602 ի որանքում³: այս թուականների համար Բարխուդարեանը որեւէ հիմք ու աղբիւր չէ մատնանշում, ուստի յիշեալ ժամանակակէտն ընդունելի չէ: Այսպիսով Մեխլուի

դանում է Շամսիու թեմում, որ նախկին Աղուանից աշխարհի մի մասն է: Իսկ, ինչպէս պատմում է Զաքարիան, Մեխլուն նոյնպէս Աղուանից երկրից էր: Երկար՝ վերջուլիալ խաչքարի տարին, այն է՝ ՌԱԸ — 1619 թուականը համապատասխանում է ողջունդ ապետի ժամանակին:

1 Մտկար եպիսկոպոս Բարխուդարեան. «Պատմութիւն Աղուանից», հատոր Բ. Թիֆլիս 1907, էջ 23:

2 Մտկար եպիսկոպոս Բարխուդարեան. «Արցախ», Բաքու 1895, էջ 318:

3 Բարխուդարեան. «Պատմութիւն Աղուանից», Բ.

ժամանակաբանութեան հաստատուն սկզբնա-
կէտ կարելի է համարել առ այժմ 1579 թուա-
կանը միայն:

Երեղահալածի Երեւան քաղաքը գալու
ժամանակի սահմանները որոշելու հիմքն Եմիր-
զունա խանի, ու Եւեախ կաթուղիկոսի ժամա-
նակաբանութիւնն է: Եմիրզունա խանը կրճա-
կաւ է նշանակուած Երեւանը տաճիկներից առ-
նելուց յետոյ որ կատարուած է Հասարակ ձեռ-
քով 1604 թ.¹ Եմիրզունան սպանուած է
1625 թ.² Եւեախ կաթուղիկոսի մասին սկզբնա-
կէտ մատնանշել չենք կարող, բայց յայտնի
վերջնակէտ առ այժմ 1622 թուականն է,
իւէեւ Մաղաքիտ արքեպ. Օրմանեանը սրա մա-
սին գրում է, թէ «պէտք է 1620, և 1624
տարիներու միջոցին մեռած կարծել»³, սակայն
վերջին թուականի 1624 ի հիմքը յայտնի չէ:
Մնում է առ այժմ վերջնակէտ ընդունել Պա-
րանաղցու ինքնաձեռագիր տասուածաշնչի յի-
շատակարարների մէջ յիշուած թուականը, որ է
1622⁴: Այսպիսով Մեխլուի՝ Երեւանի կողմերը
գալը կարող էր տեղի ունենալ 1604—1622
թուականների արանքում:

¹ Դատրիսեցի, գլուխ ԽԶ, էջ 634:

² Դատրիսեցի, գլուխ ԽԶ, էջ 638—639: Յովհ-
նայի, Հասարակութեանը Երեւանի խաների ժամանակա-
բանակրան ցանկի մէջ Եմիրզունա խանի համար թուական
չէ գնում: «Պատրագրութիւն», Բ. հատ. Լէվոնովն, 1642
էջ 137:

³ Մաղաքիտ արքեպ. Օրմանեան. «Եղեղապատում»,
էջ 2340—2342:

⁴ Դարանաղցի, 612:

Ինչպէս ստել ենք, Մեխլուին օտարող
ու բանադրող հոգեւորականներից անուն անուն
յիշուած են՝

1. Կերակոս Տրապիզունցին,
2. Սարգիս Թարեւեցին,
3. Պօղոս Բարեցին ու
4. Մովսէս Խոտանանցին:

Արեւելից ամենազաղ մեռել են երկրորդն
ու երրորդը — Թարեւեցին ու Բարեցին, այն
էլ միեւնոյն տարին — 1620 թուականին¹,
նշանակում է՝ աղղեցիկ հոգեւորականութեան
ազանդուպետի դէմ հանդէս գալը 1620ից յե.
տոյ դնել չէ կարելի:

Արեւահայաւոր՝ Երուսաղէմ գնալու ժա.
մանակի սկզբնակէտը որոշելու հնարաւորութիւն
է ապիս Գրիգոր Իսկականի մասին արուած
յիշատակութիւնը: Ղերջինս անշուշտ Գրիգոր
Պարոնտէրն է, որ Երուսաղէմի պատրիարք է
դարձել 1613 թուականին² եւ ապրել է
մինչեւ 1645ը³: Այսպիսով այս դէպքի սկզբնա-
կէան անվիճելիօրէն 1613 թուականն է, սակայն
վերջնակէտ որոշելու կուտաններ չկան: Թամեւոյն
դէպս, վերջնակէտը մինչեւ Պարոնտէրի մահը
կամ Կարանաղցու վախճանը (1643 թ.)⁴ կամ
սրա Վամանակադրութեան⁵ վերջին թուա-

1. Դարբինեցի, Ի.Վ., էջ 260, Ի.Գ., 283:

2. Կարանաղցի, Թաւադարան, էջ 109:

3. Որմանեան, «Վարդապետութիւն», 2385:

4. Կարանաղցի, Թաւադարան, էջ 77:

կանը (1640)¹ յետաձգելը հետաւոր չենք համարում:

Ըս. այժմ, մինչեւ արեղաճաշածի ժամանակ արանս թեան մասին նոր տուեալների յայտնագործումն, ընդհանուր սահմաններով կարելի է ասել, որ Մեխլուի առաջին գալն ընկնում է ԺԶ. դարի վերջին քառորդում ու ԺԷ. ի առաջին տասնամեակներում²:

2.

Արեղաճաշածութիւնը, որ ծնունդ առաւ եւ տարածուեց բուն Հայաստանում, հերձուածուական մի շախաւոր հոսանք էր: Բոլորովին այլ պատկեր էր ներկայացնում աղանդաւորական միւս շարժումը ԺԷ. դարում, մի շարժում, որ հանդէս է գալիս հետաւոր հայ գաղութներէն մեկում — Նոր-Ջուղայի մէջ:

Նոր-Ջուղան այն ժամանակ արդէն սկսում

¹ Իւրանադի, առաջարան, էջ 42 ու ընդեր, էջ 561:

² Մեքարք արքեպիսկոպոս Սեբասեանը Շամախու թեմի եկեղեցւոյ թեմանը նուիրած գրքում (էջ 157) իբր Ջուղարիտ տարկաւորին քաղելով, ձէլ է բերում այսպիսի հաստատել:

«Ի նմին ժամանակի յամբ Զեառն 1616 եկն ի Քաւարն Միլլու վարդապետ չուլիցեալ մոլորեցուցիչն Ռաֆայի, որ եւ հալածական եղեւ, ի խանէն եւ ի կաթնոյ դիկուէն»:

Այժմ չենք սխալում, Ջուղարիտն այս հաստատել լուծի: Բարեկար Սեբասեանի ձեռքի առկ եղել է Ջուղարիտի այլ, անյայտ սրինակ, թէ հաստատել քաղւածն է արիւն աւզից եւ յետոյ չփոխմամբ վերագրուել է Ջուղարիտին, չենք կարող որոշել:

էր աչքի ընկնող դեր խաղալ հանրային ու
 եկեղեցական կեանքում, իրրեւ հայ առեւտրա-
 կան անմեանշանաւոր կենդրոններից մէկը: Գա-
 ղութի հասարակութիւնը գլխաւորապէս կազ-
 մուած էր առեւտրականներից ու արհեստաւոր-
 ներից: Արշափով խոշոր առեւտրական կապի-
 տայի մի հատուածը հանդէս էր գալիս, իրրեւ
 հայ եկեղեցու պաշտպան, իսկ միւս հատուածը
 հրապարակ ելնում, իրրեւ կաթողիկոսի եան հե-
 տեւորդ, ամենափով էլ այս վերնախաւից նե-
 ղուող մանր քաղքենին — մանր առեւտրա-
 կաններն ու արհեստաւորները — իրենց հան-
 րային պայքարը պիտի վարէին կրօնական եկե-
 ղեցական դրօշներով՝ հակում ունենալով յա-
 րեւու ազանգաւորական հոսանքների:

Կաղափարական պայքարի այսպիսի բոլն-
 կում «եզի է ունենում Դոր-Ջուղայում» կրելով
 խիստ արմատական քննութիւն: Այս շարժման մասին
 տեղեկութիւններ հաղորդում է խաչատուր
 վարդապետ Ջուղայեցին՝ «Պատմութիւն պարսկե-
 րկապիտութեան մէջ, Այս մատենագիրը մաս
 դար ու կէս հեռու է նկարագրած դեպքերից:
 Դա ոչ ժամանակակից էր եւ ոչ էլ կարող էր
 ժամանակակիցներից իմացած լինել այն, ինչ որ
 պատմում է: Ընտարակոյս, նա ունեցել է գրա-
 կան աղբիւր, որի մասին դժբախտաբար չէ
 յայտնում ոչինչ¹: Դրա տուած տեղեկութիւն-
 ները որքան էլ համառօտ են, այնուամենայնիւ

¹ Եւեկովի էր. որ Դոր-Ջուղայի հարգաւորները
 խնդրի գիւնում որանա թեր կտտարէին այս ուղղութեամբ:

և շատ մեծ արժէք ունին հայ աղանդների, մանաւանդ ձախակողմեան աղանդների պատմութեան տեսակէտից։

Ն. յս եղի։ — պատմում է Զուղայեցին, — ի 1091 թուականին հայց եւ յամի Տեառն մերոյ 1642, ի ժամանակի առաջնոյ Շահ-Աբի արքայի։

Չայտու ժամանակաւ յարեաւ ոմն ժանդ եւ դժնարարոյ թամաս անուն, որ խօսէր զհայհոյութիւնս ընդդէմ ուղղափառ հաւատոյս Քրիստոսի, որ էր շարագոյն եւ դժնդակագոյն, քան զՂրիստ, զՆեստոր եւ զԱստուկեցիս¹, . . .

Խաչատուր Զուղայեցին հակիրճ թուում է Նոր-Զուղայի աղանդաւորի աշխարհահայեացքի հիմնական կէտերը։ Սրանից տեսնում ենք, որ խնայէս այս աղանդը «շարագոյն» էր, այսինքն աւելի արմատական էր, քան մինչ արդ երեւան եկած հայկական աղանդները։ Մասնաւորապէս արեղահաւածի հետ առադրելով պէտք է ասինք, որ թամասի համեմատութեամբ Սեփուռն մի կատարեալ գառ է, այն ինչ Նոր-Զուղայի աղանդաւորն օժտուած է պողպատե եղջիւրներով։

Ի՞նչ էր քարոզում թամասը։

Նախ՝ զՔրիստոս Հոր Աստուծոյ հաւասար ոչ ընդունէր, այլ Քրիստոս սոսկ մարդասէր եւ երջանիկ սուրբ կոյնն Մարիամ՝ մարդունին։

¹ Խաչատուր Արեղայի Զուղայեցի «Գաւառութիւն պարտից», աշխատութեամբ Թարգմանի Աղաւ լեռնց, Աւագ-Քընդուտ, 1905, էջ 115։

Երկրորդ՝ համանդամայն ստաուկեցւոց զլարութիւն եւ զգատաստան ոչ ընդունէր:

Երրորդ՝ զիսաշն Քրիստոսի, զպատարագն հաշտարար եւ զհաղորդութիւնն սուրբ հայհոյքեր իրրեւ զմահմտականս:

Չորրորդ՝ զեղեալ կանոնս առաքելականս եւ զաստուածեղէն սահմանս եւ եօթն խորհուրդս սրբոյ եկեղեցւոյ անարգէր:

Հինգերորդ՝ զառաջնորդս, զվարդապետս, զքահանայս եւ զպաշտօնեայս սրբոյ եկեղեցւոյ պախարակեալ արհամարհէր եւ խորեայս զնսա կոչէր:

Եւ այսպէս ոչոս ոչո զժնդակ եւ անագորցն կամէր նոր իմն շարագոյն հերձուած մուծանել յեկեղեցին Քրիստոսի՝ և՛

Հասկանալի է, որ իշխող եկեղեցին չէր կարող հանդուրժել այս "նոր իմն շարագոյն". հերձուածք: Նոր-Քուղայի այն ժամանակուայ առաջնորդը, Խաչատուր կեսարացիս հրամայում է փակել բոլոր եկեղեցիները, գումարում է "սիւնհոգոս մեծ" և, ուր հրաւիրում է եպիսկոպոսներին, վարդապետներին, քահանաներին ու ժողովուրդին՝ թուփախի դէմ միջոցներ ձեռք առնելու համար:

"Յետ քաղում անգամ խրատելոյն զնա, եւ, նորա ոչ գալոյն յուղղութիւն, ի քաց եհաս զհալիսաթեալ եւ զսպականեալ անգամն ի յողջ անդամայն Քրիստոսի, զի մի փոքր մի եւս մեա-

ցեալ ի յայլ յողջ անդամն փոխադրեցի զայն
ապականութիւն¹։

Զուղայեցին դժբախտաբար բաւականա-
նում է այս ընդհանուր բառերով եւ չէ յայտ-
նում, թէ ինչ միջոցներ գործադրուեցին ազան-
դաւորի նկատմամբ, որչեպ յաւակնւնցան
ստակ յանապրանքով կամ եկեղեցոց արտաք-
սելով, զեմեցին մարմնական պատիժներ կիրա-
ռելու միջոցին էլ, որչեպ հայկական միջա-
փայրում խնդիրն սպառուեց, թէ այս անգամ
էլ կողմերից մէկին օգնութեան հասան շահն ու
խանէ իրենց ֆարրաշներով։ Յամենայն զէպս,
այն հանգամանքը, որ աղանդաւորի դէմ հան-
դէս է եկել ոչ թէ միայն առաջնորդը աննական
հեղինակութեամբ, այլ «մեծ սին հոգսն», այս-
ինքն հաւատալնական մի համագումար, ցոյց է
տուիտ, որ Թոմասի առաջ բերած գաղափարա-
կան ճիշդումն ու հոգիների ալեկոծութիւնը խիստ
մեծ է եղել։

Է.

Խաշատու Զուղայեցին չէ հաղորդում
թէ ինչ հասարակական շերտից էր գաղութի
աղանդաւորը։ Կրտ մասին ասածներից կարելի է
եզրակացնել, թէ նա աշխարհական էր. հակա-
ռակ զէպքում կը յիշուէր նրա հոգեւորական
ստատիմանը։ Իսկ թէ տնեւորական էր նա, որ-
հետաւոր, կամ գիւղացի, թէ վարպետ կամ

¹ Զուղայեցի, 116։

վարպետացու, ունէր արդեօք հետեւորդներ թէ ոչ, — այս չէ կարելի իմանալ՝ պարսից պատմաթիւնից,՝

Բարեբախտաբար այս մասին մեղ տեղեկութիւններ տալիս է մի սյլ պատմագիր, որ ժամանակով աւելի մօտ է թումասին։ Այս ժամանակակից մատենագիրը կրկին Զաքարիա սուրկուագն է։

Զաքարիան իւր՝ «պատմագրութեան» Բ. հատորում պատմելով Եանոր կաթուղիկոս Զուղայեցու դէմ պայքարող հոգեւորականներից մեկի-Նրեւանցի Սնտրիոս եպիսկոպոսի մասին, որ յայտնի է նաեւ Սնտրիոս Կարկուտ անունով, յիշատակում է, թէ ինչպէս կաթուղիկոսը դատաւան է հրաւիրում Նշանաւոր հոգեւորականներից՝ Կարկտի ըմբոստ արարքները քննելու համար։ Սնտրիոսի հարցաքննութեանը ներկայ է լինում Նոր-Ջուղայեցի մի հայ Սեւ Պետրոս անունով, որը Կարկտի մասին խօսելով հետաքրքրական տեղեկութիւններ է տալիս Նոր-Ջուղայի ազանգաւորի մասին էլ։

Յորժամ եկն Պիլիոպոս կաթուղիկոսն, Մեսպահան, — պատմում է Սեւ Պետրոսը, — եւ սա (Կարկուտը, Թ. Ա.) սարկաւազ էր ընդ նմա։ Եսուր միում երթայր դերձակն Թուֆիկի քաղաքն, եւ սա զկնի նորա բացագոյն երթայր եւ հայհոյէր։ Կ. ես զկնի սորա գնայի եւ ասացի սմա։

— Ընդ ում խոսիս, սարկաւազ։

Եւ սա ասէ։

— Ո՞վ է սա, որ գնայ առաջի մեր:

Ասացի:

— Ուսմա Թուփին է:

Ասէ:

— Սա՞ է Հերձուածող Թուփին:

Ասացի:

— Այո:

Ի՞նչ առ առէ:

— Ահա տեսնեմ, զի հրեշտակ բարձր
ի վեր քան զգլուխն կայ եւ երկու դեւ ի վերայ
երկոց ուտոցն նստեալ են, եւ դա խօսի ընդ
նոսաւ¹:

Ըստ Առաքել 'Իսաւրիմեցու' ֆիլիպպոս
կաթուղիկոս Ազրակեցին Ասպահան է գնում
հայոց Ռ29 = 1637 թուականին եւ այնտեղից
Վաղարշապատ է վերադառնում Ռ21 =
1638ին, սեպտեմբերի 20ին²: Այսպիսով տրեմն
Սեւ Պետրոսի պատմած դէպքը տեղի է ունեցել
1637 կամ 1638 թու.երին: Խաչատուր Ջու-
ղայեցու տեսլով կենտրոնի առաջնորդը հեր-
ձուածող Թումասի դէմ միջոցներ է ձեռք առել
1642 թուականից: Ցեղի նշխու թիւը (Նոր-Ցո-
ղա), անուան նշխու թիւը (Թումաս, Թուփի),
հերձուածող ընկեր հանդամանքն ու ժամա-
նակի մնալու թիւը ոչ մի կապում չեն խողովում
որ Ջուղարիա հարկաւարի հերձուածող Թու-
փին Խաչատուր Ջուղայեցու յիշած ժանդ եւ
դժնարարոյ, Թումասն է:

¹ Ջուղարիա, Բ. հոտուր, Վաղարշապատ, 1870: էջ 604

² Իսաւրիմեցի, 91. 115- էջ 318 ու 321:

Զւարթիայի հաստաւորը ցոյց է տալիս նախ,
ու. Թուսիկի քարոզչութիւնն սկսուել է 1642
թուականից շատ առաջ, այնպէս որ ազանգա-
ւորն 1637—1638ին արդէն հռչակուած էր,
եւ ուղղափառների ատելութիւնն այնքան բոր-
բքուած, որ փողոցներում նրան հետապնդում
էին հայհոյանքներով եւ պատմութիւններ յի-
րիւրում նրա ուսին նստած դեւերի մասին:

Յիշեալ հաստաւոր, բացի սրանից, իրաւ
կարեւոր է մանաւանդ մի այլ տեսակէտից: Այս
հաստաւոր մեզ հնարաւորութիւն է տալիս
որոշելու այն հանրային խաւը, որն այս ազանգի
երկնոշն էր: Այս հանրային շերտն արհեստա-
ւորութիւնն էր, մասնաւորապէս գերձակների
«համարուեալ»¹, համքարութիւնը, որի շար-
քերում Թուսիկն «ուսառ» էր, վարպետ: Արե-
ւելահայ գրականագէտ Գուրիթ Անանունը Թու-
սահայերի հասարակական զարգացումը ԺԸ.
գարում «աշխատութեան սոսաշին հատորի մէջ»²
հիմնուելով Հ. Ղուկասեանի տուեալների վրայ՝
շեշտել է այն կայր, որ ԺԸ. գարում եղել է
մի կողմից՝ հայ բողոքականութեան ու միւս
կողմից՝ արհեստաւորութեան, մասնաւորապէս
վարպետների ու վարպետացուների շարժման

¹ «Համարուեալ» բառը «համքարութիւն» բառի
իմաստով գործածելը, թէեւ հազուադէպ, սակայն պատու-
հում է, չմեծ. «Երբ ան հայոց պատմութեան», գիրք ձ. 1
— Խանք մասնաւորը, Թիֆլիս, 1912, էջ 411:

² Գ. Անանուն, «Թուսահայերի հասարակական զար-
գացումը ԺԸ. գարում», Ա. հատոր, Բագու, 1910, էջ
240—241:

միջև, Հայ հասարակական մտքի պատմութեան մէջ ազանցի ու արհեստի նման կապ առաջին անգամ տեսնում ենք ժէ. դարում յանձին հերձուածող գերձակ Թ. Թիկի:

Զաքարիան չէ յայտնում, թէ Կարկաի դատաստանը որ թուականին կամ ժէ. դարի որ տասնամեակում է լինում: Մեզ անհրաժեշտ է այս դեպքի մատուցի ժամանակը որոշելը: Սրան կուտան է ծառարում այն հանգամանքը, որ յիշեալ դատին ներկայ են լինում, ի միջի պիղծ, նաեւ Ըղուանից Պետրոս Գ. խանձկեցի կաթուղիկոնն ու Գողթան գաւառի առաջնորդ խաչատուր վարդապետը¹: խանձկեցին գահ է բարձրանում 1653ին եւ մեռնում 1675ին²: իսկ խաչատուր վարդապետը, ինչպէս ցոյց են տալիս Զաքարիա Ըգուլեցու «Օրագրութեան» կամ, աւելի ճիշդը, «Դասթարի» պատարիկ-նեքը, մեռել է հայոց 1113=1664 թուի Յուլիսի 24ին³: Նշանակում է Կարկաի դատը կարող էր անդիւնենալ 1653—1664 թուականների արանքում:

Զաքարիան յիշեալ Սեւ Պետրոսի մասին ասում է, թէ «ունէր հերձուած ինչ», Ըրդեոյի ինչ հերձուած էր այս: Եթէ Սեւ Պետրոսը կա-

¹ Զաքարիա, Բ. 65—66:

² Բարսեղ Գաբեան, «Պատմութիւն Ըղուանից», Բ. 66—67:

³ Մեմորիք արքեպիսկոպոս Սմբատեան, «Նկարագիր ասոր Կարապետի վանուց Երնջակոյն», Տփլիս: 1904, էջ 209:

թողիկ լինէր, ապա մատենագիրն այսպէս անորոշ
 չէր գրեր, այլ պարզապէս կ'ասէր, թէ կաթողիկ
 էր. որովհետեւ կաթողիկութիւնն այն դարում
 հանրայայտնի երեւոյթ էր: Սեւ Պետրոսը հե-
 ձուածող Խուփկին ժամանակակից էր: Սեւ Պե-
 տրոսը Նոր-Ջուղայեցի էր, այն գաղութից,
 որտեղ քարոզել էր Խուփկն իւր հերձուածը:
 Սեւ Պետրոսն "ուներ հերձուած ինչ", որի մասին
 անորոշ լսել է Զարբարիան: Այս տուեալների
 վրայ հիմնուելով չէ՝ կարելի արդեօք երթալով.
 որ Սեւ Պետրոսը հաւանորէն "ժամա" Խուփկին
 հետեւորդներից մէկն էր: Գրական պատա-
 խանք կ'ապացուցէր, որ Նոր-Ջուղայի աղանդա-
 ւորն ունեցել է հետեւորդներ, որոնք հաւա-
 տարիւմ էին մնացել նրա ուսմանը: Ին 1642 ից,
 այն է նրա դէմ միջոցներ ձեռք առնելու թուա-
 կանից մէկ կամ երկու տասնամակ յետոյ էլ,
 1653 ից մինչեւ 1664 ը, Հետեւորդների գոյու-
 թեան փաստն աւելի լաւ է քաջատրոււմ. թէ
 ինչու կեսաբացի առաջնորդն անպայման անհրա-
 ժեշտ էր համարել գումարել "սինհոդոս
 մեծ":

Ը.

Այժմ մեղ մնում է թողցիկ շարափել
 մի խնդիր էլ, թէ ինչ առնչութիւն ունի դերձակ
 Խուփկի աղանդը մի հողմից բուն հայկական
 հերձուածների — հին ու նոր թմուկակեցաց
 հետ ու միւս կողմից՝ եւրոպական բողոքական
 Նութեան հետ:

Դախապէս հարկաւոր է մի վերապահու-
թիւն: Սինդիս Դոր, թոնգրակեցոց դաւա-
նանքի մասին դատողութիւններ տալու համար կայ
այնպիսի մի հաստատուն կռուան, որպիսին երանց
հաւատարմաւն է: որ կրում է Բանալի Ճշմար-
տութեան, անունը, դժբախտաբար հին թոն-
գրակեցոց ու Թումակի աշխարհահայեացքի ու
դաւանանքի մասին սրանց ձեռքով գրուած ան-
միջական աղբիւրներ չկան, ուստի եւ ուսումնա-
սիրողները հարկադրուած են հիմնուելու աղան-
դին հակառակորդ եղած մատենագիրների ասածի
վրայ: Սակայն այս հիմնուելը ոչ թէ ապացու-
ցում է բացարձակ վատահոխիւն յիշեալ աղ-
բիւրների նկատմամբ, այլ միայն պայմանական
սպասարկութեան այն աղբիւրների, մի նգտագոր-
ծում, որի ժամանակ միշտ լսելի պիտի համարել
ուսումնասիրողի շնունդը, թէ՛ եթէ ճիշտ է աղ-
բիւրի հաղորդածն, ապա սրանից պէտք է բըղ-
խեցնել այս կամ այն:

Խաչատուր Զաղայեցին Թումակի քարոզու-
թեան աւաղին կէտի մասին գրում է, թէ
Քրիստոսին մարդ էր անուանում եւ Սարիամին
մարդածին: Արիստակէս Լաստիվերացին հին թոն-
գրակեցոց վերաբերմամբ այս չէ վկայում, իսկ
Կրիգոր Դարեկացին հաստատում է, որ իրար
թոնգրակեցիք Յիսուսին մարդ էին համարում,
որից հետեւում է, թէ Սարիամին էլ մարդածին
էին հաշուում: Դարեկացին անշուշտ այս է ուզում
ասել, երբ չեղում է հին թոնգրակեցոց մար-
դապաշտութեան, որ պարզելի է եւ անի-

ծեալ քան զհոապաշտութիւն¹։ Նոր թնդրակեցոց հաստատմամբ «Բանալի ճշմարտութեանը» շատ որոշակի Բիսուօն անուանում է «Նոր Եգիպտոս», «Մարգ Բիսուս», «Նոր մարգն Բիսուս», «Նոր արարած եւ ոչ արարիչ», իսկ Մարիամին՝ սոսկ «կին»²։

Զուգայեցու երրորդ ու չորրորդ կեանքից իմանում ենք, որ Թուփկը մերժում էր խաչը, պատարագը, հաղորդութիւնն ու ընդհանրապէս եօթը խորհուրդներն, այլ եւ եկեղեցական կանոնները։ Հին թնդրակեցոց մասին Լաստիվերացին վկայում է, թէ նրանք «զփրկութեան մերոյ զնշանն եւ զտէրունական յաղթութեան զգէնն... խորտակէին անամսմարարն»։ Յայտնի է Բազմազրիւրի խաչի պատմութիւնը, որը թնդրակեցիք «միմով հարեալ... մանրեալ յերկիր ընկեցին»³։ Նոյնը հաստատում է նաեւ Նարեկացին՝ տանլով, թէ նրանք չէին ընդունում «զնշանն երկրպագեալ, զոր Աստուածն մարդացեալ յուն իւր րարձեալ կրեաց»⁴։ Նոր թնդրակեցիք նոյնպէս բացատրում են «զպատկերս առնել, զարծաթ եւ ոսկի ի ձեռ պատկերի...»

1 «Գեղը թղթոց», Թիֆլիս, 1907, «Թուղթ Գրեգորի Նարեկացւոյ, զոր գրեաց ի հայկապ եւ ականաւոր լանքն կանոն...», էջ 400։

2 «The Key of Truth», Fred Conybeare, Oxford, 1898, «Բանալի ճշմարտութեան», էջ 11, 12, 29, 45 ու 51—52։

3 «Երիսու, Լաստիվերացոյ Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1912, էջ 157։

4 «Գեղը թղթոց», էջ 499—500։

ասնել եւ երկիրպագանել¹։ Ինչ վերաբերում է Ֆեացածին, ապա Լատիֆերացին ասում է, որ «յնաւ ոչ ընդունէին ոչ զմկրտութիւն եւ ոչ զմեծ եւ զսարսափելի խորհուրդ պատարացին... եւ ոչ զկարգաւորութիւն պահոց»²։ Իսկ Նարեկացին աւելի մանրամասն հաստատում է, թէ ժխտում էին ձեռնադրութիւնը, հաղորդութիւնը, մկրտութիւնը, կիրակին, ծննդորութիւնը, պատկը ու մատաղը³։ Նարեկացին աւելի շատ մեղադրանք է բարդում, քան Լատիֆերացին։ Ասկայն երկուսն էլ համաձայն են, որ հին թռեղրակեցիք ժխտում էին մկրտութիւնն ու հաղորդութիւնը։ Նոյնը չէ կարելի ասել Նոր թռեղրակեցոց մասին։ Սրանք խորհուրդներից յատկապէս ընդունում են մկրտութիւնն ու հաղորդութիւնը եւ ժխտում գրոշմը, կարգ քահանայութեանը, վերջին օծումն ու պատկը։ «Չօքք են, որ զմարդս փրկեն, — գրում է «Բանալին», — Եւնիս ազաշխարսութիւն, երկրորդ՝ ուղիղ դաւանութիւն, երրորդ՝ սուրբ մկրտութիւն եւ չորրորդ՝ սուրբ պատուական մարմին եւ արիւն տեառն մերոյ Բիսուսի Քրիստոսի... Գրոշմ՝ կարգ քահանայութեան, վերջին օծում՝ եւ պատկն ոչ են փրկութիւն հոգւոյ մերոց, այլ են անհարկք եւ ոչ հարկաւորք»⁴։ Այսպիսով համեմատելով թու միկի աղանդը հին ու Նոր

1 «Բանալի Մշարսութեան», էջ 101

2 Լատիֆերացի, 162

3 «Գիրք թղթոց», 499—501

4 «Բանալի Մշարսութեան», էջ 101

թանդրակեցոյ հետ՝ տեսնում ենք, որ այն աւելի հեռու է նոր թանդրակեցիներից եւ մաս է հին երկն, առկայն վերջիններիցս աւելի արմատական է, որովհետեւ. ժխտում է բոլոր խորհուրդներն ու եկեղեցական հին կանոնները:

Հինգերորդ կէտում ասուած է, թէ Նոր-Ջուղայի տղանդաւորը պախաւրակում, արհամարհում եւ խաբերայ էր կոչում բոլոր եկեղեցականներին: Լատարիքային յիշատակում է, թէ հին թանդրակեցիք՝ զեկեղեցի եւ զեկեղեցւոյ կարգաւորութիւն ընտ. ոչ ընդունէին, ՝ Նաբեկացին հաղորդելով, որ նրանք մերժում են ձեռնադրութիւնը, կրկնում եւ շեշտում է հին թանդրակեցոյ ինքնաձեռն քաժահանաց քահանայութիւնը: Արանով ուղում է ասել, թէ նախապետական ձեռնադրութիւն չկար, ոչ իրենք իրենց էին ՝ ձեռնադրում: ՝ տղանդաւորների սպասուորութեան գործին կոչում առանց բարդ արարողութիւնների ու պատարութիւնների: Ըսկ ներքին մզութից գրգռած: Բզանդի ուսմկաւարութեան նշանացոյց էր անշուշտ այս երևույթը: Նոր թանդրակեցիք խիստ լեզուով յարձակում են եպիսկոպոսների ու կաթուղիկոսների վրայ. ՝ զի նոքա հպարտ եւ բարձրածիտ եւ մանաւանդ վաճառողք իշխանութեան տեսնն մերոյ Եփեսոսի Քրիստոսի, նա եւս են անարիւնողք սուտ սրիւնաց եւ եւս են ագահ եւ սուտ իրաց հանձարողք¹: Նոր թանդրակեցիք ունին իրենց

1 Նանույի ճշմարտութեան, էջ 161:

նուիրացեալութիւնը, սակայն վերջինս ծաղրա-
տիճանն պարզ ու ռամկավարական ընդթ ունի:
Այսին ալ սեփական հին ու նոր թմեղրակեցիք
եւ թու միկն ընդ հանրացէս նման ու մտն են իրար:

Ըմենից հետաքրքրականը Զուլալեյլու յի-
շան երկրորդ կեան է: Ըստ որի թու միկը՝ «հա-
մահանդըն Սատուկեցոյ դարսութիւն եւ զգա-
տաստան ոչ ընդունէր»: Դժբախտաբար ոչ
Լատալեմբացիին ու ոչ էլ Նարեկացիին որեւէ առ-
թիւ չեն շոշափում այս ինչի բը, որ իմանանք
ստոյգ, թէ ինչ էին մտածում այս մասին հին
թմեղրակեցիք: Լրտթիւնը կարող է հիմք ծա-
ռայել ընդունելու, որ նրանք չէին ժխտում ոչ
մէկն ու ոչ էլ միւսը, հակառակ գեղքում
որոշակի կը շեշտուէին այս ծանր մեղադրական
կետելը: Ինչ վերաբերում է նոր թմեղրակեցի-
ներին, ապա պէտք է ասենք, որ նրանք դաւա-
նում էին, թէ «է մի միայն դատաստան եւ ոչ
երկու», թէ վասն կատարածի աշխարհի ոչ որ
դիտէ, ոչ հրեշտակք յերկինս եւ ոչ որդի-
րայց միայն հայր», թէ Եփեսոս «հօրն իւրոյ հրա-
մանա, գալոյ է դատել զկենդանիս եւ զմե-
ռեալս»¹: Թու միկը ժխտում էր յարսութիւնն ու
դատաստանը: Արանով Նոր-Զուլալի աղանդա-
ւորը հանդէս է գալիս իրրեւ քարոզիչ մի հեր-
ձուածի, որ ամենից արմատականն ու ձախա-
կողմեանն է հոյ աղանդների պատմութեան մէջ:
Իշխող եկեղեցու ու իշխող եկեղեցիների հա-

1 «Բանալի Կրօնարարութեան», էջ 226, 231, 234:

մար այս գերձակի ասելն աւելի փառեցաւոր էր, քան յախառն Մեխլոյի նիշակը:

Կորոզ էր արգեստ Թուփկի աղանդը բողոքականութեան անդրանիկ արձագանդներից մէկը լինել հայ իրականութեան մէջ:

Սրան երկու առարկութիւն կայ: Տեսանք, որ Դոր-Տուզոյի ազանդապետի ուսմունքն աւելի ծայրահեղ ու տրամադական բնոյթ ունի ընդհանրապէս, քան հին թոնգրականաց ու մանաւանդ նոր թոնգրականաց հերձուածը: Բողոքականութիւնը դաւանանքով համեմատարար աւելի մօտ լինելով նոր թոնգրականներին՝ շատ ու շատ հեռու է Թուփկի արմատականութիւնից: Երկրորդ ազարկութիւնն այն է, որ բողոքականութիւնը միայն 19^{րդ} դարի երրորդ ու չորրորդ տասնամեակներում է հաստատուել Տաճ. կառավարմ. ու Ռուսաստանում եւ այս երկիրներից սփռել իւր ազդեցութիւնը դէպի հարեւան արեւելեան երկիրները: Ըստ Արքահամ Զամի. նեանի՝ բողոքական Պորտի (ընկերութիւն է, Թ. Ա.) քարոզիչներն առաջին անգամ 1827 թ.ին Պոլիս հասան եւ Բերա թաղում հաստատուեցան¹: Իսկ ըստ Օրմանեանի՝ «Ընտանիք բողոքական քարոզիչ Կոստանդնուպոլիս հասած էր կաթողիկ հասարակութեան կազմուելէն ետքը (1831 թ.)»²: Ինչ վերաբերում է Ռուսաս-

¹ Արքահամ Զամիեան, «Հայոց եկեղեցու դաւանութիւն», Բ. մասն, Դոր-Նոյիֆիտն 1909, էջ 214—217:

² Պաղարթաւ արքեպ. Օրմանեան, «Հայոց եկեղեցին», Կոստանդնուպոլիս 1911, էջ 117:

առանձին ու կազմակերպչական, ապա հանրայայտի իրողութիւն է, որ բողոքականներն այս երկիրներում հաստատուել են ժիւ. դարի երրորդ տասնամեակից: Ուստի ամենեւին հաւանական չէ, որ ժիւ. դարի առաջին կէտում արեւելքի հեռաւոր հայ գաղութներին մէկի մէջ երեւան եկած խիստ արմատական աղանդի արեւմտեան էւրոպայի բողոքական հոսանքներից որեւէ մէկի ընկնողը լինի:

Հաւա հետաքրքրական կը լինէր ժ.Ձ. ու ժիւ. դարերում երեւան եկած հայ աղանդները համեմատել էւրոպայի, մասնաւորապէս անդլիական հերմոսածնների հետ: Առաջուածիւնը կը պարզէր, որ Մեթուի շարժումը որոշ չափով նման է սրինակ, ջոն վիկլիֆի (ժԳ. դար) շարժմանը, իսկ Բուսկի իւրաքանչիւր շաւ ընդհանուր գծերունի քուակերների (quakers) վարդապետութեան հետ: (Բնանշանաւոր քուակերներից Ջորջ Բոկան ու Զէյմա Նիյորը նոյն իսկ ժամանակակից են հին Բուսկիին միայն այն աարբերութեամբ, որ Բուսկին աւելի առաջ է սկսել իւր քարոզչութիւնը, քան անգլիական հաշակաւոր աղանդի այս գործիչները, որոնցից Բոկսը ժողովրդականութիւն է ստացել 1649 թուականից, իսկ Նիյորը՝ 1652ից):

Սակայն հարաւորութիւն չունենալով այս եղբրում նաեւ յիշեալ համեմատութեամբ զրազուելու՝ վերջացնում ենք մեր գրութիւնը, որի նպատակն էր մի քանի հատուածներ մատնանելով ու ընդգծելով ցոյց տալ, թէ հայ

ազանդաւորական շարժման ուշագրաւ ներկայա-
 ցուցիչներն են Մեխումն ու Թումկը, որոնք իրենց
 արժանի տեղը պիտի տնկեն աշուհեան հայ
 հանրային հոսանքների ու աշխարհայեացքների
 պատմութեան մէջ Սարգիս Մայրազամեցուն:
 Սմբատ Զարեհաւանցու, Յակոբ ու Բուշեղ
 Թոնդրակեցիների, Գաիմ Դարեցու եւ Բով-
 հանէս Ղաֆազեանու կողքին:

ՅԱՌԵԼՈՒԱԹ

ԲԱՆԱԾԻՐԻ ՕՐԱՎՐԻՐ

Ա.

ՄԵԼԻՈՒԺԱՆ ԸՐԾԻՐՈՒՆԹԻ ԶԱՅՐԱԹԻՐ

Փառաստա Բիւղանդը, իւր «Պատմութեան» և. դար - ԽԿ. գլխում պատմելով շարքորդ դարի վերջին տասնամեակների հայ-պարսեական պատերազմների ու. Մամիկոնեան-Արծրունի տաճերի հակամարտութեան մասին՝ նկարագրում է մի միջադէպ աշտպէս.

«Ահա դրդեաց Մերուժանս աշտ պիտդատարն Պարսից և տեհալ դորս բապումս ի նմանէ և ևկն և հաս յերկիրս Հայոց . . . Դայր, հառանէր ամենայն բաղձաբեկամբն դորացն Պարսից յերկիրն Հայոց և թողոյր գրանակ դորացն Պարսից ի գաւառին Կորճէից և ինքն իւրով սեփհապանուն պեղաւն հրսսին մեկնէր, գառանէր յէրեաց գնդէն . . . Եւ ինքն դիւր գունդն առեալ խաղալը, դայր հառանէր յերկիրն Կոզ գաւառի և ինքն պակզի տեհալ՝ տնէր

տես ի բանտէն Մանուէլի: Եւ դաշին հա-
տնէին չրաւսքն եւ գիտէին զՄանուէլ, զի
էր բանտի նոցա ի Բաղրատանդ գաւառի ի
Բաղրատն ուսանի, որ է մաս յաւերական Զա-
րհաւանդ քաղաքի . . . Եւ շու արարեալ
(Մեհրաւթանայ) կառարեւ զգործն, յար-
փախեցեալ կամէր հասանել, եւ էին ի
վաշարն, ընդ որ դալ էր գնդին ընդ ճանա-
պարհն, լերինք ինչ, որում ի քնակչացն
կոջերք կոչեն: Եւ մինչպէս դաշր Մերու-
սանն ի հանապարհի գնացան խրով, գի-
տեցան նառ աւելորդք, յորս հարցանէր Մե-
րաւսանն եւ տակր.

— «Ճանապարհս ի Բաղրատանդ ընդ
որ երթալս:

Եւ ուղեւորացն տուեալ պատասխանի՝
տասցին.

— «Ճանապարհ ընդ Կոջերս է:»

Եւ մեծապէս խորեաց Մերուսանն
ընդ միտս իւր, արամեցաւ ընդ բանն, սո-
կոյն տաշր հրաման չարաչար քարչի գու-
ղեւորսն եւ ձեռնի:»¹

Կոյ դատաւում կամ Կոյովաւում ինչ
որ լեւներ են եղել Կոջերք անունով: Մեհ-
րաւսանը հարցրել է Կոյովափց Բաղրեւանդ-
տանդ ճանապարհը: Սեղեւորները պատաս-
խանել են, թէ ճանապարհն անցնում է Կո-
ջերք լեւներով: Պատասխանն անմեղ պա-

¹ Պատասխ. իւր. գ. Պատասխ. ԹԶԳԻ 1113, 6 էջ 375—377:

առախան է, բայց Բերութանը ստատիկ վրդովօւելով նրանց պատառախանից՝ շարաշար քաչքչել է սաղիս ուղեւորներին Էւ ծեծում :

Ինչո՞ւ է գալթանում Արծրունի իշխանը :

Ի՞նչէն աչժմ դեռ ոչ ոք չէ մասնանշել, թէ յիշեալ հաստատումում բնադիրը պահաւաղեր կամ բռտեր ունի. բնադիրը լրի է : Սակայն այս դէպքում մնում է անհասկանալի, թէ ինչո՞ւ է Բեհրութանը կատաղում, իրեն ստում՝ լսելով, թէ «ձանապարհ բնդ եղջերա է» :

Արքան մեզ յարմիր է, այս հաստատումի գաւեշտական բացատրութիւն ունի, որ լերնէ լերան պատում է բանասէրների շրջանում : Մենք լսել ենք մեր ուսուցիչ ու գաղտնիկաւ բանասէր Սահիան Կանայեանից : Ըստ այս բացատրութեան Բեհրութանը բարկանում է նրա հորմար, որ այդ պատառախանով ուղեւորներն ուղել են հասկացնել, թէ Արծրունեաց տիկինն անհատաւարժ է, Էւ Բեհրութանն էլ՝ եղջերաւոր տմուսին : Հին յօյների, արդի եւրոպացւոց, այլ ևս ռուսների մէջ սովորական է եղջերաւոր անուանել այն աղամարդին, որի «կնոջ աչքն», ինչպէս ժողովուրդն է ասում, «դարան է» :

Այս բացատրութեանը քիչից շատից հասանդեմութեան կերպարանք տալու հա-

մար սկսեք էր նախ որ եւ է ակնարկ գտնել
ԲԼՆբուժանի բնասանկան պատճառներին
մասին եւ արդա գտնել մէկ-երկու սրինակ
բերել՝ ապացուցելու համար, թէ հայերի
մէջ էլ անհասարակ կին ունեցող տաւա-
նուն «եղջերաւոր» են անուանել կամ անուա-
նում, ինչպէս չին յայտերի, որոյի հար-
սրացող կամ օրումների մէջ:

Նման հիմքեր չեն բերում, օրումի
մէկը այս բացատրութիւնը մերմերով՝ օ-
տաջարկում ենք մի նորը: Եւ մեկ թուում է,
ստեղծութիւն բանալին ապրիլ է մի այլ հայ
պատմագիր, այն է՝ Ղեւոնդը:

Սա իւր «Պատմութեան» Բ. գլխում
պատմելով արարացոյց անգլանիկ ար-
շաւանդներից մէկի — ՅՏ թուականի ար-
շաւանդի մասին՝ գրում է.

«Եւ գտնող մի հասեալ (Կամայե-
յացոյցն) աստատանկին ընդ պատն Բր-
տայի ի վերայ դարձարին Աստուց, արտմ
անուն էր Պսակոյ, որ էր բանակեալ
ի պատան Կոպովաի ի ասհման Բու-
յսձորոյ եւ Մարգարայից: Երում իրա-
զեկ եղեալ ի խառնն Թէպարոյ, որ էր յաղ-
զէն Թշտունեաց . . . մարմարեալ ընդ կա-
րուտ արշարհիս Հայոց եւ ընդ ծախութիւն
գարձարին՝ ոչ անէր ժոյժ . . . Եւ արա-
մեալ Թէպարոյ . . . նայն մամայն հրա-
մայլի դարացն, որ ընդ իւրով ի խառնու-
թեամբ էին. «Լուսեցարութ, ասէ, եւ ելէք

բնդդէմ թաժաշէլի»¹։ Եւ նախ հեծեալ յերկ-
մարա իւրեանց՝ դարանամուտ եղեն ի սա-
րակն, որում Լիբարուն կուշէին, եւ կախալ
ցառաջս կրնէցն՝ դրադումս ի նսցանէ սա-
ռակէին եւ տակալ զկապուտ անկէլացն՝ հա-
ստածեալ ի զօրաւարէն՝ գնացին ի գաւառն
Կառնիս»²։

Մեզ իւրում է, թէ շարքորդ աւ երկե-
րորդ զարեւում կատարուած ունեցերի աշ-
խարհադրական միջնադարը նոյնն է։ Մա-
նուէյր բանակել էր Բաղրեւանդում, արեւ-
մուտքում, Մեհրումանը նրա վրայ գնում
էր Կապախից, արեւելքից։ «Այջերք» լեւոր
դանում էր Կապախով Բաղրեւանդ սանդոյ
նանադարձի վրայ։ Երկրորդ զէպքում
Պառկապր բանակել էր Կապախում, արեւ-
մուտքում, արարներն եկել, անցել էին Սր-
ապից, արեւելքից եւ գնում էին օրեւ-
մուտք, զէպի Կապախի ույն մասը, որտեղ
դանում էին հայ-բիւզանդական զօրքերը։
Թէպարտս Ռշտունին Կապախում — երեսը
զէպի արեւելք — զարանամուտ է լինում
մի լեւան մաս, որ «Այրաբք» է կուշում։
Փռառառք բարձունքի մասին ստում է
«Երկինք լինչ», Ղեւոնդը՝ «աւարակ»։ Երկուսն
էլ ոչ շատ նշանաւոր լեռ նկատի ունեն։
Կարծում ենք, որ միեւնոյն բարձունքն է
հէնց, զորում ի բնակչացն Այջերք կուչեն»

1. «Գաւառն թիւ 2», զի, անդեալ մեծի վարդապետի
հոյսոյց, իւրապագրութիւն, II. Պետերբուրգ 1887. էջ 7-8։

(փաստաւոր) եւ շորտմ եղբայրան կոչէինք (Ղեւոնդ)։ Լեւոնի սնունդը նիւա պահպանուել է Ղեւոնդի հաստատմամբ, այն թնշ փաստաւոր բնագիրն սպանտաւած է եւ պէտք է ուղղուի աշխարհ։

Եւ ինչ ի փոյշան, ընդ որ դալ էր պնդին ընդ ճանապարհն, լիբինք ինչ, որում ի բնակչացն ԵՂ րա ԲՓ (փոխանակ Ե Ղ ջի ԲՓ) կոչեն։ Եւ մինչդեռ պայր Բերումանն ի ճանապարհի պնդան իւրով, պնդեցան նմա ուղեւորք, յորս հարցանէր Բերումանն եւ առէր։ «Ճանապարհ ընդ որ Երթալ»։ Եւ ուղեւորացն սուեալ պատասխանի՝ տապին։ Ճանապարհ ընդ ԵՂ րա ԲՓ է (փոխանակ ԵՂ ջի ԲՓ)։

Աւելորդեքը միամտաբար խոցել էին Բեհրումանի ամենացուտ աւելք։ Արծրունի իշխանի կարծիքով անցորդներն ուղի էին առել, թէ նրա ճանապարհը, նրա ուղիղ ճանապարհը ոչ թէ պարսիկների հետ լինելու է, այլ իւրաքանչեւ, հայրենակիցների, հայ եղբայրների հետ լինելու է։

Տարիներ շարունակ Արշակունի-Մամիկոնեան գերիշխանութեան գլխավորագիր կախ մղած Արծրունին, որ պարսկական պիմուղղման (orientation) պարագային էր, յտում է մի պատասխան, որ նրան թուած է քաղաքական խրատ, յանդիմանութիւն, նախաախնք։

— Ճանապարհ ընդ Երթալն է։

Այժմ արդէն լիովին հասկանալի է ,
թէ ինչու ճեմասպէս խորհուրդ Մերութանն
ընդ միտս իւր , արամեցաւ ընդ բանսն . . .
սույր հրատան շարաշար քարշնդ դուղեւորան
եւ ծեծեց :

Բ.

ՆՈՐԵԱ ՊՐԵԻՆԸ ՎԵՐԱՍՏԵՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՆ ԵՂԵԼ

Ար Կարբէն թարգմանիչը Վրաստանի
եպիսկոպոս է եղել , այս Կարծիքը մեր գրա-
կանութեան մէջ փոխուց ի մեր ընդհանուր
տեղի է եւ հիմնուած է «Պատմութիւն վա-
րուց եւ մահուան քրոջն Մեարտաշ վար-
դապետի մերս թարգմանչի» մատենանի մէկ
տուրի վրայ : Այստեղ հեղինակը սրտամեղով
միայն ստուերի գիւտը Մաշթոցի ձեռքով եւ
Վրաստանում վարդապետելն ու հաճանք
նշանակելն՝ աւելացնում է .

«Յորոց եւ իմ անարժանիս եղեալ ի
կարդ եպիսկոպոսութեան միճակ» . . .¹

Եթէ ընդունինք , որ այս տուրն անա-
գորտ է հասել մեզ , ապա նրանից կարելի է
էդրակացնել Կարբէնի՝ Վրաստանի եպիսկո-
պոս լինելու մասին : Ասկայն այս դէպքում
պիտի ընդունել նաեւ , որ Կարբէնը Մաշթո-

1 Կարբէն . «Պատմութիւն վարուց եւ մահուան
քրոջն Մեարտաշ վարդապետի մերս թարգմանչի» . Վա-
կասեան մատենադարան , Թիֆլիս 1913 , էջ 23 :

ցի վրայ]՝ աշտկերտներից էր : Բերենք այն ամբողջ հաստատմը, որում գտնուած է նաեւ կորիւնին վերաբերող առդր :

«Հրաժանն տայր այնուհետեւ արքայն Վրաց՝ ի կողմանց կողմանց եւ ի իստանա-
գանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ ժո-
ղովել ժանկունս, տայ ի մեռն վարդապետին
(=Մաշիպի) : Ջոր ասեալ արկանէր ի
բախտ վարդապետութեանն եւ հողեւորս սի-
րոյն ետանդամբր ցաղա եւ գծանդ շա-
քտաւհաւ զխաչն եւ անտախտօք՝ օղաշ-
տամանն ի բաց այնչափ անջատեալ ի հաշ-
րենեաց իւրեանց եւ անյիշատակ քաջանելի,
մինչեւ ասել, թէ շէտապաշ գծադամօրդ
իմ եւ զսուսն հոր իմոյն : Եւ արդ զնաւա-
որ յայնչափ ի մաւնաւոր եւ ի բաժանեալ
բնդաւացն ժողովեցան, միով աստուածա-
բարբառ դառնաւաքն մի աղղ կապեալ՝
փառաբանիչք միւս Սատուծոյ յարինէր : Յն-
քայ եւ իմ անարժանիս եղեալ ի կալոյ եղիս-
կապսութեան վիճակ, որոց աստճինն Սա-
մուէր անուսն, ոչք սուրբ եւ բարեպաշտոն,
եղիսկապաւ կապեալ ուսնն արքայնականի :
Իսկ իրրեւ ընդ ամենայն տեղիս Վրաց կալո-
ւեալ զգործ աստուածապաշտութեան՝ ոչ-
նուհետեւ հրաժարեալ ի նոցմէ՝ գաւնայր
յերկիրն Հայաց :»¹

Կտակած չկայ, որ բնագծում գերա-
նուաներք վերաբերում են վրացիներին ու

վրացի մանուկներին, չորսնց մէկից էս
անարժանա (=կորիւնա) եղայ եպիսկոպոս-
սութեան կարգում ու վիճակում, եւ
որոնց տառփներ Սամուէլ էր կոչում» եւ
այն: Որքան էլ հաստատմի տմբողջական
վերջութեամբներ հակում, թեքում է կո-
րիւնի վրացի լինելն բնականօրէն, սակայն
այս հակասում է մատենանի ու հայ մատե-
նագրութեան բոլոր տեղեկութիւնների, բա-
ւորոնց կորիւնն էր ռամն յեղբարց ի Հայաս-
տան աշխարհէն: Բայ ի սրանից նոյն
մատենանի միւս բոլոր մատերում ոչ մի ակ-
նարկ չկայ, որ հետաւոր կրկնութիւն լինէր
այս տեղեկութեան, թէ կորիւնք Վրաստանի
գործիչներից է: Ընդհակառակն, իրբեւ աղ-
տիւթն երկրորդ անգամ մատնանշում է նո-
րից եպիսկոպոս Սամուէլն, այն, չգոր ի
վերայ նշանակեցաք:՝² Մեր մատենագիր-
ները — Փարպեցի, Խորենացի, Դրասխանա-
կերցի եւ այլն, որոնց քով ծանօթ էր Մաշ-
թոցի վարուց եւ մահուան Պատմութիւնը,
ոչ ինչ չեն գրում կորիւնի՝ Վրաստանի
եպիսկոպոս եղած լինելու մասին:

Սեղ, ի՞նչ կարելի ենթադրել, որ կո-
րիւնին վերաբերող այս նշանաւոր տաղն
տգտապաւած է հասել մեզ: Եթէ այո՛,
ի՞նչպէս կարելի է ուղղապարհ այն:

1 Գորիւն, էջ 52:

2 Գորիւն, էջ 30:

Նորայր Բիւզանդացին իւր «Կորիւն
ժարդապետ եւ Նորին թարգմանութիւնք»
գրքում յիշատակելով Միքայէլ Չամչեանի,
Մկրտիչ Աւգերեանի, Կարեգին Չարբանս-
դեանի ու Բարսեղ Սարգիսեանի գրական
կարծիքը Կորիւնի՝ Վրաստանի Եպիսկոպոս
լինելու մասին՝ ասացին սնդամ տալելի է
է ընդհանուր գէղք դարձած այս համադ-
մանքի դէմ: Ապա մէջ բերելով համադա-
տասխան հասուածն՝ աւելացրել է. «Այլու-
դիւր հասուածդ խանդարեալ է առանց իրիւր
երկրայութեան եւ թախ ուղղելի»:

«Յայտց եւ զստի ուրմանիւք կլանել ի
կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակի. որոց
ասացինն Խամուէլ սնուն եւ այլն»:¹

Նորայր Բիւզանդացու ուղղումն ըստ
էութեան ճիշտ է անպայման: Սակայն
պէտք է գիտել նախ, որ նրա ուղղումն ու
պնդումը պատճառաբանուած չեն եւ եր-
կարաց, որ նրա առաջարկած փոփոխակից՝
համեմատաբար զժուար է հնազանդան փո-
փոխութիւնների միջոցով ստանալ այն ըն-
թերցածը, որ այժմ գտնուած ենք տպագրիւր
Կորիւնի մէջ:

Մեզ թւում է, թէ կարելի է առաջար-
կել մի ուրիշ, նոր ուղղումն, որ հապիւ մի
Բանի տառի տարբերութիւն ունենալով
տպագրից՝ կարող է աւելի ընդունելի լինել

¹ Նորայր Բիւզանդացի. «Կորիւն ժարդապետ եւ
Նորին թարգմանութիւնք». Յփխիս 1900, էջ 385-386:

ընտրութեան համար, մանաւանդ որ այսպիսի մի ռազմաւոր գործը թանկութեամբ է նոյն ինքն կորսնելի «Պատմութիւն» 1 :

Մատեններ Բաղրատեան երկերը բարեկարգելու մասին գրում է .

«Եւ զոմանս յիւրոց աշակերտացն վերակացուս իւրեանց կացացանէր՝ հանդերձ արամբ քահանայիւ արքունական գրանն, որում անայնն Ռովնաթեան կոչէին» 2 :

Նոյն մատենումն Ռովնաթեց երկրի մասին կարգում ենք .

«Ան որո թողեալ վերակացուս հաստացելոցն՝ գերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն, որ առաջնոյն նմովք անուն էր եւ երկրորդին՝ Դանան» 3 :

Վրաստան գնալու առթիւ ասում է .

«Եւ անայր ընդ իւր զոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց՝ յարացեալ գնայր իջանելի ի կողմանս Վրաց» 4 :

Այս ընթերցումների հիման վրայ .

«Եւ որոց եւ իմ ԱննՔՐժիկն ի կարդ կողակտոյն թեան միհան, որոց առաջինն Սամուէլ անուն»

ուղղորդում ենք աւագին .

1 Կորիւն, էջ 29 :

2 Կորիւն, էջ 37 :

3 Կորիւն, էջ 22 :

«Յորոց եւ. (դ) ու ԲԱՆԵԱ ԱՐԺԱՆԻԱ
 ԷՂԷՈՂ Ի ԿԱՐԳ ԷՂԻՍԿԱՎԱՐԱՍԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿ,
 ՈՐՈՇ ԿԱՐԳԻՆԵ ԱՄՈՒՆԷՆ ԱՆՈՒՆ»

Բաշխոյքը ամօրեցնում, վարդապե-
 տում է Վրաց աշխարհի մանուկներին,
 «Հինց որոնցից արժանաւոր ոմանց ԷՂԻՍԿԱ-
 ՎԱՍԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՈՒ ՎԻՃԱԿԻ Է ՀԱՅԵՆՈՒՄ,
 ՈՐՈՇԵՐԻՑ ԱՄԱՋԻՆԵՐ ԱՄՈՒՆԷՆ ԷՐ ԿՈՆԷՐԱՄ»
 Ճիշտ աշխարհ, ինչպէս անում էր միւս եր-
 կիրներում եւ կամ ինչպէս ուսուսած է նաեւ
 Սիւնեցիներին մասին.

«Եւ մարդկուղ մանկունս աւ ի նիւթ
 վարդապետութեան եւ աշխարհ վայթ ի
 վերայ աճելով եւ դաշեկարար անուցանել
 եւ իւրառել, մինչեւ ի նացունց խել ի վայրե-
 նեացն ԷՂԻՍԿԱՎԱՐԱՍ ԿԵՍԱՆՆԱ ԷԿԵՂԵՆԵՐԻՆ
 ԿԱՐԳԵԼ, ՈՐՈՇ ԱՆՈՒՆԸ ԿՈՆԷՐ ԱՅՈՒՆԱՍ»¹

Վիճակի տղի ամառը արկուած ուղ-
 դում, վերացնում է Վրաստանին վերաբերող
 հաստատմի անհարթութիւնն, այլ եւ լու-
 ծում մեր մատենագիրների լուսեման դադա-
 նիքը Կորիւնի՝ Վրաստանի ԷՂԻՍԿԱՎԱՐԱՍ
 ԷՂԱՍԻ ԻՆԷՆՈՒ ՄԱՍԻՆ, քանի որ պարզում է,
 թէ Բաշխոյի վարուց եւ մահուն «Պատ-
 մութեան» մէջ ոչինչ ասուած չէ եղել հե-
 տաքորդ կէտի մասին յիշեալ խառնով,
 եւ թէ ուրեմն ընդհանուր տեղի դարձած ու
 տարածուած կարծիքը յիշատի բնագրի աղ-
 ճամբան արգասիք է լուի:

Գ.

Կ Ա Ի Ն Գ Ը Ք Ը Մ Ը Զ Գ

Մտմէս Խորենացին իւր «Հայոց պատմութեան» 1-րդ քրքի ԼԼ (ԼԲ) գլխում Կրտամայեան Տիգրանին գովելու նպատակով նրան նմանեցնում է Կունդ Արամային, նրան վերաբերող նախադասութեան վերջին խմբագրութիւնները պատկանում են Մանուկ Արեղեանին եւ Սահման Մալխասեանին:

Ինչպէս Արեղանը բնագիրը վերականգնում է առաջին:

«Ոչ Արամայոյ որ, ալ ի կամեցողսն լինի լինել Արամայոյ՝ չորից եւս ալլոց տնտանելոց տմանց Արամայոյ՝ յորոց մին է եւ Կունդ ոմն Արամայոյ»:

Մալխասեանն, ըստ մեղ, տեղի յաջող խմբագրելով՝ առաջադրում է կարգով:

«Ոչ Արամայոյ որ, ալ ի կամեցողսն լինի Արամայոյ՝ չորից եւս ալլոց տնտանելոց Արամայոյ՝ մի է Կունդ ոմն Արամայոյ»:¹

Այս խոսքը հասկանալու, ինչպէս եւ Տիգրանին վերաբերող տարոյճ հասուածի խմբագր. վերականգնելու համար վստահան

1 Տե՛ս «Պատմագիրքը Հայոց», հատ. Բ, գիրք Բ, — Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», — խմբ. թիւերը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Եսաթեմիւնեանի թիւերը 1913. էջ 35. Բնագիրը Մ. Արեղեանի ու իմնովում թիւը Ս. Մալխասեանի:

նշանակութիւն ունի սրարդել, թէ Արամազ-
գին տրուած «Կուենդ» մականունն ինչ է
նշանակում :

Ակնյայտ է, որ «Կուենդ» բառին սո-
վորական «կնտած», «նազտած» կամ «քաշալ»
բառի իմաստ տալը կը հակառէ գիտատրու-
թեանը Յորենացու, որ սպեկել է գովել
Տիգրանին : Ի՞նչ երեւելի գափառանք է մէ-
կին գովելու համար տակ, թէ՛ ինչպէս որ
չորս Արամազդեւրից միայն մէկն է քա-
շալ Արամազդ, այնպէս էլ սա միտին է,
բարձր ու արժանաւորը շատերից : Յորե-
նացին, մեծատաղանդ մի քերթագ, շէր կա-
րող իւր տմենաւորի շէրսին այնքան
սննաշակարէն նմանեցնել մի քաշալի, թէ-
կադ սա լինէր քաշալ . . . Արամազդ :
Այսպիսով, ինչպէս մամանակին ձիւս գի-
տել է Միաբանը — Գաշուս Տէր — Մկրտի-
չեանը, «Կուենդ» բառը ամբարտկան սնարդա-
կան տուածով հասկանալով յիշեալ նախա-
դասութիւնը բացատրելն անհրաժեշտ է :

Ինչպէս յայտնի է, Յորենացու խառ-
յական թարգմանիչն ևս. կանոնաւոր փորձել
են «Կուենդ» բառը բացատրել սրարակելեով :
Ներանց ստելով սրարակելնու՛մ այս բառը
նշանակում է «Հոր», «աներկիւպ», «պատե-
րազմասէր»¹, «Կուենդ» բառին այս իմաստը

¹ Հմեռ. Միաբան (Գ. Յ. Մկրտչեան), «Քերթնագա-
պատմութեան ու սու թատերութիւն», Պարթւոյնացատ 1898
էջ 5, ու Մոփան Գորենացու «Հայկական պատմութիւն»,

տալը մասնաժողովէն վերականգնում է թո-
րեկացու տասնի չիլա նշանակութիւնը :
Ասեկայն չէնց աշտուկ էլ խեղճն եւեթ հալց
է ծագում , թէ հաստատմի խեղանն նշա-
նակութիւնը երեսուն հանելու համար տը-
ղեպ հարիք կո՛չ անդաման պարակերէնին
դիմելու : Եթ թէ չէր կարելի հայերէնի
պիտեթեամբ յատարանել աշտ միին կոտոր :

«Կունդ Արամաղ» արտաշաշտու-
թիւնը հայերէնով բացատրելու մի փորձ
արել է սրանից ուղիղ 20 տարի առաջ Խա-
րանը — Գալուստ Տէր-Ահրաշեանը ներ-
քուսմ , ծանօթութեան մէջ յիշատակուած
իւր աշխատութեան էջերում : Ձեռքի տակ
ունենալով թորեկացու «Հայոց պատմու-
թեան աշն ձեռագիրը , որ գրուած է 17րդ
դարում Երեւէն գրչի ձեռքով («Պատմադիրք
Հայոց»-ի հրատարակութեան Կ ձեռագ-
րից) Էւ նկատելով , որ վերջինիս մէջ
«Կունդ Արամաղ» կամ «Կունդ ոմն Արա-
մաղ» բաների փոխարէն գրուած է «Կատար
ոմն Արամաղ»՝ Տէր-Ահրաշեանի՝ «Կա-
տարումն Արամաղ» սկզբնադրում եղել է «Կա-
տար ոմն Արամաղ» կամ «Կատարումն
Արամաղ» : Ըստ Տէր-Ահրաշեանի՝ «Կա-
տարումն Արամաղ» կարող էր նշանակել
«չրումն , կատարելու , աշտ Էւ խնդրուածով

աշխարհաշար թորգմանեց Էւ լուստաւանեց խորէն Ծ. Ա.
Ստեփանէ . Թ. Պետերբուրգ 1880. Եւ ծանօթութիւններէ ըս-
տին Կթ 121 :

կատարող Արամայզ», իսկ «կատար սմն Արամայզ»-ը՝ «պիտուութիւն Արամայզ»։

Հասկա «Կոււնդ Արամայզ» կամ «Կոււնդ սմն Արամայզ» ընթերցումնե՞րը։ Նրանց ծագումն ի՞նչպէ՞ս պէտք է բացատրել։

Գալուստ Տէր-Մկրտչեանն այս բնութեցումների էրեւան գալու. գաղտնիքը բացատրում է «նախապաշար թարգմանութեամբ»։

«Արամայզի պատուարներ ու մեծարանկան ստորոգելին, — ուսում է Մխարանը, — կարող էր թարգմանուել տնտրութեան բառով քրիստոնեայ եւ նեղաշայնաց ընդօրինակողից կամ Խորենացի մեկնող վարժապետ-վարդապետից։ . . . Սկզբնապարսմ եղել է «Կատար» եւ ոչ թէ «Կոււնդ»։ Եւ Կոււնդն ի՞նչ է, եթէ ոչ կատարի տնտրական թարգմանութիւնը։ Խորենացու բարեպաշտ մեկնիչ վարդապետը չէ կամեցել շատատաւ Արամայզին տնտնենել «Կատար, գլուխ», ուստի եւ կոչել է քաշալ-գլուխ, այն է «Կոււնդ»։¹

Տէր-Մկրտչեանի այս ուղղումն, ի՞նչ խաբ. հարթում, հասկանալի է դարձնում Խորենացու ընտրիրը։ Բայց այս պէպքում ծագում են նորանոր տատրկութիւններ։

Խնդիրն այն է, որ «Կոււնդ» կամ «Կոււնդ սմն» ընթերցումներն ունեն Խորե-

¹ Գ. Տ. Մկրտչեան, Եղն գիշք, էջ 4-7։

նապու յս|նի մեռադրերը, բացի շորսից (բացի «Պատմադիրք Հայոց»-ի հրատարակութեան Hgkhi մեռադրերից), և այս բնիկըցումը պարունակող շատ մեռադրեր բնագրաքննական տեսակէտից անկասկած անշուք աւելի բարձր են, քան «կատարումն» խմբի մեռադրերը: Երկրորդ, մեր գրականութեան մէջ շատ աւ շատ տեղ հին հայ ստատւածների գոխատնական մակդիրներ ենք գտնում: Երէւցէք, հէնց միայն Արաբականագոսից «մեծն», որին Արամադդ», «քաջն Վահագն», «մեծ Անահիտ տիկին», «փառք ազգիս մերոյ և կեցոցիչ», «մայր ամենայն պատասխան», «բարերար ամենայն բնութեան մարդկան» արդայայտութիւնները: Այս մակդիրները նայեալ և կարող էին միասամառը թարգմանութեան ենթարկուել քրտտոնեայ մեկնիչ: Վարժապետ-վարդապետների կողմից, բայց չեն ենթարկուել: Պատահա՞ւ: Հապա ինչո՞ւ եզակի բացատրութիւն է կապել շարաբաստիկ «կատար Արամադդ» և գտնել «քաջար-գրուիս Արամադդ»:

Այս անհասկանալի է, կասկածելի:

Եսկ չի՞ կարելի որդեօք հակառակը ենթադրել: Զի՞ կարելի բնդունել, որ սկզբնապրում եղել է ոչ թէ «կատար ոմն»

Ի «Պատմադիրք Հայոց», Հատար Ա. գիրք Բ. — Արամականագոսի «Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Գ. Յէք Մկրտչեան և. Ա., Կանադեանց, Տփղիս 1909, էջ 31 հ. 73:

կամ «կառարութիւն Արամազդ», այլ «Կունդ Արամազդ» կամ «Կունդ ամն Արամազդ», ինչպէս որ ունեն ձեռագրերի մեծամասութիւնն ու սրա միջից էլ ընտրելագոյնները, խոյ յետոյ, մասանակի ընթացքում, Էրբ այս վերջին արտայայտութիւններն սկսել են տնչատկանալի դառնալ, մէկնիչ վարժապետ-վարդապետը խորագանել է «կառար Արամազդ» կամ «կառարութիւն Արամազդ», եւ նրա այս խորագանութիւնը, որն անդայման ուղղամիտ ու ոչ թէ միատմաստը, ոչ թէ ծաղրական խորագանութիւն է, գրիչները մտքից են մի բանի նոր ձեռագրերի մէջ: Այս ենթադրութեան գէպքում «Կունդ» այլ եւս չէր կարող «բացար» նշանակել, այլ մի ուրիշ բան, ամենայն գէպս մի գլան յատկութիւն:

Ունի՞ տրվեալ «Կունդ» բառը մեր լեզուի մի այլ նշանակութիւն, որ բանալի ճատայէր այս փակոնքը բանալու համար: Ունի, եւ մասնաւորապէս մեր բարբառները բուսական առատ նիւթ ու հասարատուն կուտան են տալիս Յարենացու այս նշանաւոր խոսքը հասկանալու եւ բացատրելու համար:

Հրաշեայ Անանիանի «Հայերէն դաստիարակական բառարանին» ու Ամատունու «Հայացք բառ ու բանը» ցոյց են տալիս, որ մեր բարբառներում կայ ոչ միայն բառի «Կունդ» ձեւն, այլ եւ «կունդ» ձեւը, որ աւելի պարզաձայն է: Որ «կունդ» ու

«Կունդ» համանիշ բառեր են, այս ապացուցւում է հետեւեալ փաստով, — դուրս-
հանձնի անելուն կամ դուրսհանձնի ապրուն
բարբառներում ասում են թէ «կունդկի տ-
նէյ, կունդկի սաւր»¹ ու թէ «կունդկի տնէյ,
կունդկի սաւր»²

Ահապահանի «Բառարանը» չունի
«Կունդ» մեզն, իսկ բոլո Ահապահանու «Կունդ»
նշանակում է «ջրադուրսի ցցի կենդանին
հանդցրած բոլորակ ելաւ փայտը, որի
չորջր շարում են փառերը (Սիփան, Այ-
ջաւայ) : Տաճիկերէն» «թօփ»³ Սրան պէտք
է աւելացնել, որ սուսահայ բարբառներում
«Կունդ» ասում են նաեւ անուրի «թօփին»,
ինչպէս է. մի մանկական պատուով խաղա-
լիկի — «նիւթ» ՂԱՍԻՆ :⁴

¹ Հիմնական ազգայնական ժողովանու... հասար (Թո-
— չր. Բառարան, «Հայերեն դաստական բառարան»,
Թիֆլիս 1913, էջ 304 ու. Սահակ Ա. Բառարանի, «Հայոց
բառ ու բան», Ապարշուպատ 1912, էջ 366 :

² Բառարանի, 357 :

³ Բառարանի, 360 :

⁴ Եւ Գրադրաշէանի «Երանաւոր բառարանը» ուս-
ներենից հայերեն, Թիֆլիս 1903, էջ 1076. Դասերէն
ՀԱՅԱՍՏԱՆ Բառի գրուող ունի Դանուի, անան կունդ, Է-
Դոյնակը իրեն արինակ բերուած է հետեւեալ խաղը :
«Գլխակն ցնի էր, որ անխնորք մինչեւ կունդը մէջը թաղ-
ւում էին», Բառարանայ մանկական գրող Արմանի «Դե-
սակախ», պատմութեան մէջում կարգում ենք. «Նազկապարզի
շարանի արք Արման ու Բառը արգէն մի մի մեծ անկէն,
բոլոր ինչ մեծ... կունդը հանի, շեղուակը հանի, կոթը
բոխի, մի խաղով անկեալու անկերը, ու ինչ մեծ ունկէն
— Կունում էին, Դանում ու — «Հասկերս մանկական

Աւելի զօրծածական ու բազմաթիւ
առումներ ունի «Կոնդ» բառը: Նախ կոնդ =
զերան (այսինքն՝ հաստ փայտ)¹: Ապա
կոնդ = բուր՝ = թամբ, դաբ, բուր՝: Այս-
ինքն կոնդ նոյն իմաստն ունի, ինչ որ մենք
առում ենք կասալ, սալ: Յետոյ՝ կոնդ =
պակզ, իսկ պակզ նախ = շտապ բխամատի
ծալը՝ ու երկրորդ = զէզի ուքը, տանկերէն՝
ամբա:² Այսակզ պէտք է գիտել, որ տան-
կերէն ամբան ալն է, երբ զէզը գլխիկը է
կանգնում:

«Կոնդ» բառի այս առումները արդէն
որոշ իմաստ չնշում են: Մտկայն Անտուանի
«Բարաբանք» տալիս է նոյնի նաեւ այնպիսի
զօրծածութիւններ, որոնք մերկացնում են
բառի բուն նշանակութիւնը: Այսպէս, օրի-
նակ, քոս Անտուանի՝ Ղարախում ու Ղա-
րաբազում «կոնդ» նշանակում է «կոնդե-
ղումը բոյսերու տակը մնացած հաւտ
գլուխ»: Սրիմակ, ասում են՝ սոխի կոնդ -
նշանակում է սոխի գլուխ, սոխի մեծ գլուխ:
Նոյն աղբիւրից իմանում ենք, որ կոնդ =
մարդու գլուխ՝ կայ սնէծք — կոնդդ թա-
ղում = գլուխը թաղում: Կայ նաեւ «կոնդով
տնել», որ նշանակում է «գլխով անել»:

ամապիթ, իմբ, դաւ. Լիւիջեանի, Թիֆլիս 1912, Թ. 2.
Փետրուար, էջ 51:

¹ Անտուան, 501:

² Անտուան, 367:

³ Անտուան, 501:

⁴ Անտուան, 357 ու 509:

Ասում են. «ձին կոնդով է տնում», այսինքն «ձին Տանճերը քշելու համար գլուխը շարժում է»¹։ Այս օրինակներին մենք մեր կողմից կարող ենք աւելացնել հետեւեալը։ Տողերս գրողի ծննդոյնցրում — Մեկուսում երեխաների հետ խաղալիս երբ ուղում էին, որ մահուկը գլուխը շարժէ, թափահարէ այս ու այն կողմը, մանուկներին լեզուով կոնշում էին. — «կոնդի, կոնդի արա», կամ ուղղակի՝ «կոնդի-կոնդի»։

Այսպիսով պարզում է, որ հայերէն բարբառներում «կոնդ» կամ «կոնդ» բառն ունի մէկ ընդհանուր ու հիմնական իմաստ եւ նշանակում է հաստ, մեծ, ծայր, կատար, գլուխ։

Արեմն կոնդ Արամաղ (կամ թերեւս նոյն իսկ դարբարում էլ կոնդ Արամաղ) նշանակում է մեծ, հզօր Արամաղ, մէկը, որ Արամաղների գլուխն է։ Արիչ խօսքով՝ կոնդ կամ կոնդ Արամաղ արտայայտութիւնը ստուացի համադօր է Մեծն Արամաղ տաութեանը։

Այժմ արդէն կարող ենք տեսնել, թէ ինչպէս էր դափում Պօրենացին բուն եւ առաջին Տիգրանին։ Ինչպէս արդէն տեսի ենք, խոսքի նիշտ իմրադքութիւն համարում ենք Սո. Մալխասեանի առաջարկածը։

«Արամաղ տաւոյ գոյութիւն չունի, — ասում է Պօրենացին, — սակայն նրանց

¹ Աճառեան, 582։

Համար, որոնք կամենում են, որ Արամայդ լինի (= որոնք կարծում են, թէ Արամայդ կույ), Արամայդ կոչուած արիւշ չորսի մէջ մի Հատիկ է Կանդ (կամ Կոնդ) Արամայդը (= Մեծն Արամայդը)։ Հէնց այսպէս էլ շատերն են Տիգրան կոչուել, սակայն մի Հատիկ ու մեծուկ առ է Հայկապատնեքի միջից, որ Աշտահակին սղաննայ եւ Կրտսեանն առ զիշատարանքը Անուշին գերի տարաւ»։

Թարեմացու խարդամոհիչներից մէկը — Թորէն Կաւփանէն դժուարութեան պէմ առնելով գրել է. «Այս Հատուածը կարծես յետոյ մտնուած լինի, որովհետեւ չէ կապում Կայն գլխի բախնդակութեան հետ»։¹ Ինչոք այժմ իրաւունք ունենք Կրտսեանը խաբարելով չորս տարով անցու. «Որովհետեւ Հատուածը անբաժանելի է Կայն գլխի բախնդակութեան հետ, ուստի անհնարին է կարծել, թէ այն յետոյ է մտնուած»։

Իսթոյն Թարեմացին, որ կարաւից փրկել է Հայ ժողովրդական բանահիւսութեան խմբիցին Հատուածներ, Կանդ կամ Կոնդ Արամայդով մեզ թողել է մի մեծարժէք նմաշ Կրտսե Հայ ժողովրդական գիշահուններից։

1. Կոնդէն Խարեմացու. «Հայկական պատմութիւն», Խաբար-Հաբար, Ժամագրութիւնների բաժին, Էջ 121-122։

Գ.

ԿՅՁԽՆ ՍԵՊԷԼԿԵՆ ԳՆԳԻՆ
— ՎԵՍՊՈՒՐԵԿԿԵՆ

Հայ մատենագրութեան մէջ մի քանի տեղ | Փառապառ Բիւզանդ, Սերէոս, «Գիրք թղթոց» | պատահում են «Սեղհական դունդ», «Կողմն Սեղհական գնդին» արտայայտութիւնները:

Ի՞նչ է «Սեղհական դունդը», և ո՞ր երկիրն էն հասկանում մեր մատենագիրները «Կողմն Սեղհական գնդին» ասելով:

Որքան մեղ յայտնի է, Հայ բանասէրներին տալիս անգամ Այիւզանն է այն կարծիքը յայտնել, թէ «Կողմն Սեղհական գնդին» Սարգստեան ասելու է կամ Սարգստաւեր: Այիւզանն բոս իւր սովորութեան, որ շահախ ոչ փառանք է ընդում և ոչ էլ սրտ յարբիւրներ յիշատակում, այս անգամ էլ մասնաւորաւ է այս երկու տեղանունների նայութիւնն՝ առանց հիմնաւորելու: Սակայն և այնպէս փառար մնում է փառա, որ այս կարծիքն ասելիս անգամ հրապարակ է հանել «Այրարատի» հեղինակը:¹

1907 թուականից յետոյ, երբ լոյս էր տեսել «Գիրք թղթոց», Այիւզանի մերկ յայտարարութիւնն անպայմաններ էր ստու-

1 Հ. Այիւզան, «Երբոր», Ղ. Երբոր, 1890, էջ 420:

նում: «Թղթաց» այս ժողովածուի յատուկ անունների ցանկը կազմող բանասերն արդէն «Մարգարեական» բառի գիմաց փակագծում զնում է «Սեպհական գունդ», 2. դարի հայ բարձրաստիճան մի հոգեւորականի — Դրիդորի տնուան դիմաց զնում «Եպիսկոպոս Մարգարեական կամ Սեպհական գնդին» (ընդգծումը «Դիրք թղթաց»ի յատուկ անունաց ցանկ կազմողինն է)՝ նոյնը միեւնոյն ընդգծումով կրկնելով է. դարի սկիզբներում ապրող մի այլ եպիսկոպոսի — Թէոդորոսի մասին: Իրբեւ փկայութիւն մասնանշուած են ժողովածուի 70, 73, 76 եւ 81 էջերն առաջինի համար, իսկ 116, 151 ու 164 էջերը երկրորդի համար: Այսպիսով, քացի Ալիշանից, մի այլ բանասեր երեք անգամ շեշտել է 7 փկայութեամբ հաստատակ է չիշեալ երկու տեղանունների նոյնութիւնը:

Փամանակադրական կարգով երրորդ հեղինակը, որ խօսել է Սեպհական գնդի կողմի մասին, Հ. Հիւրշմանն է, որ այս խնդիրը շնչափել է «Հին Հայաց տեղանուններ» նշանուոր տշխատութեան մէջ: Թէեւ Հիւրշմանի գիրքը յայ է տեսել «Դիրք թղթացից» 3 տարի յետոյ, 1901 թուականին, սակայն գծրափտարար մեծանուն գիտնականը չէ օգտուել «Թղթաց» ժողովածուից, ուստի եւ այս կէտում թիւրիմացութեան մէջ է ընկել: Արա կարծիքով Հին Հայաս-

ստանում շորս երկիր կա՛յ «գնդերի» անուն-
ներով . —

1. Տանուտէրական գնդի ,
2. Վասպուրական գնդի ,
3. Սեպհական գնդի ու
4. Մարզպետական գնդի :

Զեռքի տակ շունենալով «Գիրք Թրդ-
թոցի» յուշաբարտ թիւններն , այլ ևս գիտել
մեկնելով Փառասու Բիւրանցի մէկ ու Սե-
րէասի երկու հասուածները՝ Հիւրշմանք
կարծիք է յայտնում , թէ «կողմն Սեպհական
գնդին» պէտք է Տուրուրեքանը լինի : Հէնց
այս պատճառով էլ «Սեպհական գնդի եր-
կրի» մասին նա խօսում է այն պիտում , որ
նախքէլ է Տուրուրեքանին : «Սեպհական
գնդի երկիրը» Տուրուրեքան տեղափոխելով՝
նա արդէն չէր կարող նայաթեան թէյեր
անցկացնել Սեպհական գնդի ու Մարզպե-
տական գնդի միջեւ , ուստի ևս վերջինիս
երկիրը համարում է առանձին երկիր և
գնում է շորթորդ տեղն այն երկրներին շար-
քում , որանք կոչուում էին «գնդերի» ու-
նունով :²

Ն. Ադունց «Հայաստանի Եւաստինիա-
նոսի ժամանակ» գրքում (չոյս է տեսել
1908ին) անտես է առնում Հիւրշմանի կար-
ծիքը ևս վերադառնում Ալիշանին ու «Գիրք

¹ H. Hübbschmann, Die altarmenischen Orisnamen,
Sichsbürg 1904 էջ 250—254

Սեպհական պնդին չէ կարող երբեմն համարուի չինելի ոչ միայն Մարդպետական պնդի կողմին կամ երկրին, այլ և Վասպուրական պնդի երկրին կամ կողմին կամ կարձ՝ Վասպուրականին:

Մեզ թաւած է, թէ երկու վիսլայութիւն կայ մեր մասեմադրութեան մէջ, որոնք հաստատում են մեր այս բնագարծակ պնդումը: Մրանցից մէկը մէջ է բերում նաեւ Հիւրչմանը, սակայն Սեպհական պնդը՝ Տաքուրեքան աստիճանը նրան թոյլ չէ առիթ հիշուանայ յիշատակած հաստատմը: Փաստաւ Բիւզանդի է. գաղ. ԽԳ. դիմում, որտեղ պատմւում է Մեհրաւան Թրքունու՝ Հաշտատան սրչառելու և Մանուէլ Մամիկոնեանի հետ անեցած պատերազմի մասին պատմ է:

Վաչք հասանէր (Մեհրաւան) ամենայն բազմութեամբ պարսն Պարսից չերկիրն Հաշոց և թագոյր գրանտի պարսն Պարսից ի դաստին Կորձից և ինքն իւրով սեփականան պնդուն հրախն ժողովելով մեկնէր դատանէր յԱրեւոյ պնդն: Կամէր յանդատարարաց դապտ անկանել ի վերայ Մանուէլի» . . .¹

Մի անգամ մարտուելով և ոյն սկրդութանքը պնելով, թէ Տաքուրեքան կողմն

1. Փաստաւ Բիւզանդ. ոյն «Պատմութիւն Հաշոց» Հրատարակութիւն Պ. Կոչմանի, Թիֆլիս. 1913. էջ. 175.—176)

Սեպհական՝ զնոյին՝ Հիւրչմանը պրում է .
 «Սրանից սկսք է ասորքերէլ Փառասոս Բիւ-
 զանդի յիշած սեփական վաւար, որ այն-
 սեպ յիշ նշանակում է «իւր սեփական-սե-
 փական գունդը» :¹ Այն ինչ, երբ ընդունում
 ենք, որ զսեպհականն՝ բարբ ծագում է
 «ժառարակական» բառից, երբ սեփում ենք,
 որ Վասպուրականի աւերը կաշւում է մարդ-
 պետ=սեպհական զնոյի պետ, ապա կարելի
 է կարակացնել, թէ ասուելով զէպրում, երբ
 պատմում է Արծրունեաց մեծ իշխանի
 «Սեպհական զնոյի» մասին, խաբար վերաբե-
 րում է ոչ թէ նրա սեփական զնոյին, այլ
 Վասպուրական զնոյին :

Երկրորդ որինակն առելի սկներեւ է :

Թէպոյրս Թշատնու ասաջնարդու-
 թեամբ է՝ պարում հայերն ասպատակում են
 թիւզանդուցս զէմ եւ հնազանդում արաբ-
 ներին : Կոստանդին կաշարը Հայաստան է
 արչաւում : Նրան հնազանդութիւն յայտ-
 նելու համար կաշար մտն են գալիս Հայաս-
 տանի շատ իշխաններ, քանի Թշատնուց ու
 մերձաւոր համարահներին :

«Յայնժամ, պատմում է Սեբեոսը,
 նպովեաց թագաւորն եւ ամենայն ցորթ իւր
 զՍոսյաւունեաց աւերն եւ յաւիժն զնա ի պա-
 տուոյ իշխանութենէն եւ արժակեցին այլ

¹ «Davon zu unterscheiden arphakon genst bei FB, das nur 'das eigene Korps, bedeutet', H. Hübich-
 mann, ibid. S. 254.

աչր փոխանակ նորա եւ իւ աչր ընդ նմա :
 Որ իրբեւ շաղան, հասին առ նա, հարան
 (դորքն Ռչստունեայ) զնոսա եւ հարպեցին եւ
 ետան սանել ի բերդն Բաղիշայ եւ դամանա
 ի կղզիս Բզնունեայ : Եւ ինքն (Ռչստունին)
 շաղաւ եմուտ յԱղթամար կղզի եւ զորացն
 կազմանցն աշխոյիկ կա հրաման՝ երթալ ամ-
 րանալ յիւրաքանչիւր պատուի : Եւ էին ընդ
 նմա միտքան Վրացին եւ Աղուանն եւ Սիւ-
 նին, որք քոս հրամանի նորա զնալցին յիւ-
 րաքանչիւր աշխարհս եւ ամբացան ի նմին : »

Որ բեմն շորս պիտու որ խմբեր կային
 ապատամբած :

1. Ռչստունիք, որոնց իշխանն ամբա-
 ցել էր Աղթամարում :

2. Վրացիք :

3. Աղուանեւքն ա :

4. Սիւնիք :

Արեւալ խմբերի համամայն էլ կայսրը
 զորամասեր պէտք է ուղարկէր թմրաստացած
 վաշերին՝ ապատամբներին ճնշելու : Եւ
 իրօք, ինչպէս պատմում է նոյն մասեկու-
 ղիրը, —

«Արար սրբայր պատշէպ Մամիկոսէից
 աէր՝ Բշխան Հայոց հեծելոցն եւ արձակեաց
 զնա :

[1] ի կողմն Մեղհաբան գնդին դ հա-
 ցարաւք : Նոյնպէս արձակեաց ի դարայ

1 Սիւնիքի եւ Կիւսիսի Պապանոս խմբի ի Հէրակլոս,
 զոր կոսեան ժամեկադարան. Թիֆլիս. 1912, էջ 228—229 :

[2] ի Վերսե և:

[3] յԱզատան և:

[4] ի Միւնիս՝ քաղաքի պետսն ի միա-
քանութենէն:

Վերք, Ազատանք ու Միւնիք, սբ զոր-
քեր ևն ուղարկուած, յաշանի վաշիւր ևն:
Որն է հետքս «Եղիմն Մեղհական գնդին»,
որակի իշխում էր աղատամբ Ռչաունեայ
տէր: Մնչուշս ոչ փաշրիկ Մարդատումբ
կամ Մարդպետական գնդի երկիրք, քանի
որ տնօրէնի փաստ է, որ Ռչաունիք, Աղ-
իմամբն ու Բզնունեայ կղզիները Մարդա-
տումբս չէին գտնուած, այլ Մարդատու-
նից գորս, Վարդաբանում, Վարդա-
բանի օրիշ մասերում: Սեափ կարծում
ենք, որ շորս աղատամբ վաշիւրի վերս-
դիւր պապարտութիւնն անատարկելիօրէն
աղայտուցում է, թէ «Եղիմն Մեղհական
գնդին» կարող է միայն «Եղիմն Վարդաբա-
նան գնդին» նշանակել:

Մերկութի չիշիւր հաստատմի շարունա-
կութիւնը նայնի կրկնութիւնը լինելով՝ էլի
մի տնայն հաստատում է մեր տաւոր:

«Այլ պարքն նստէին շարջ գարբաշիւ-
ր լեռնակողմանն և ի դաշտակողմանն: Բակ
[ՎիժՅ], թէպէտ սոս Ժամանակ մի ոչ կա-
մեցան հնարանդիլ, ասկայն լեռոյ նուա-
նեւր ի ծառաշարթիւն: Բայց յԱզատան և
ի Միւնիս և գունդն Մեղիական ոչ հնարան-

դեցան, Կոլոսց գերկիրն օտար ասեալ՝ տա-
րան, զինչ գտին, եւ գարնան անգրէն տա-
րաքաւ:»¹

Փակագծի մէջ տրուած «Վերքն»
բառը Սեբէասի բնագրում չկայ: Մենք
ենք աւելացնում: Սրանով կրկին մէջ աեղ
է Կալիս աղտաւածքների քառանուն ցանկը,
որ ծանօթ է մեզ: Սրանցից երեքը չեն
հնարանդուում եւ պատժւում են, յալա-
տեւ, բժշատեւքն են՝ Աղտանը, Սիւնին ու
Սեղանկան գանդը: Ս'ի կարպ է յինել թի
ճատարութիւն» շորտոցը: — Անշուշտ եւ
միմիայն վրացիք:

Աղտաւածքների քառանուն ցանկի վե-
րանդանումը նարից աղտաւացում է, թէ
փոքրիկ Ստրպատտանի մասին խոսք չի կա-
րող լինել: Աղտաւածք ա մեծագոր Սեղան-
կան գանդը Վասպուրական գանդն էր, իսկ
յալնատարած կարժն Սեղանկան գնդին՝
Վասպուրականը:

Ե.

ԼՐԵՆԸՆԸ ԹԵՐԵՈՒԹԻՒՆԻՆ՝ ԳՐԵՍԹԻՒԹԵՐԻՆ
ԾԷՋ

Հայ պատմադիւցներէց Երեւանի ա-
նունն աւաջին սնդամ ասլիս է Սերէտար է-
գարում: Պատմեալով ուրաքացոց ասաջին
արշաւանքներից մէկի մասին, որ տեղի է

¹ Սեբէաս, էջ 228:

դանենում Թէոդորոս Քրատնոս ու Ներսէս Շինոցի ժամանակ, նա տալիս է աշխարհան զորաւարժի բնոջանութ սրտակերն աշխատքով:

«Եկն զորն Բամաշէշի, և բաժանեցան յերիս: ասաջ մի յՍէրաբտա, ասաջ մի ի Սեպհական զնոյին կողման և ասաջ մի յԱղուանս:»¹

Արարական բանեղբ բաժանում է և բերք զորտախտի: սրանցից մէկը գնում է Սէրաբտա, երբորպն՝ Աղուանից աշխարհն, իսկ երկրորդն՝ զի Սեպհական զնոյին կողմանս», սրն, ինչպէս տեսել ենք Վաստգուրան կանն չր:

Սէրաբտա ու Աղուանից աշխարհ գնացած ասաջաների կամ զորտախտերի մասին Սերէաթ իւր տակիքն աւարտում է շեանեկայ կարճատու հաստատում:

«Բոկ աշն զարն, որ ի կողման Սէրաբտանն, ևհար սրով մինչ ի կողման Տաշոց, Վրաց և Աղուանից, աս զաւար և զգերութիւն և եկն էանց ի Նախճատան աս աշն դուր, որ մարտ եղեալ կռուէին բնոյ բերդին Նախճատանի, բայց ասկայն ոչ կարողին ոտնուր գնա: Ինքն զգերպն իրամայ և աստակէին զնոսա որով և զկանաշ և զմանկունս զերի վարեցին:»²

¹ Սերէաթ եղբակաւորաթ Գղոս — մը: Իմ ին ի շերակին, Թիֆլիս, 1912, էջ 180:

² Սերէոս, էջ 191:

Աւելիք երկար խոսում է Աւրէսն ալն
 զստաջի կամ դորաւիւնի մասին, որ ուրա-
 րեւան էր զի կողմանս Աւփհակուն գնդին :
 Այստեղ մանրամասն պատմում է մանասանդ
 Արծաթի կալուն ու ստումք, որ մէջ շենք
 բերում՝ մեր նիւթի տեսակէտից տեղաբնւոյ
 լինելու պատճառով : Ասկայն շատ հե-
 տաք բրահան է Աւրէսի պատմութեան ալն
 հաստատմք, որ պատմում է գէպքերը մինչեւ
 Արծաթի կալք :

«Արդ, որք ի կողմանս Աւփհակուն
 գնդին, արշաւաւ ուղեցան եւ հարեալ դա-
 մեան ի կողմանս գայեալի սրով սուսերի՝
 սահն պաւար եւ գդերաւթին : Եւ եկին մա-
 զովեցան ի յԷ՛ԷԷԷԷ եւ մարտեան ընդ բեր-
 դին եւ ոչ կարացին տանուլ : Եկին ի
 յԱրդապու եւ ոչ նմա ինչ կարացին տանել :
 Գնացին անտի եւ բանակեցան յԱրծաթա՝
 հանդէպ բերդին առ ջրովն : Եւ սկսան պա-
 տերապմիլ ընդ բերդին »

Այս հաստատմում, որի վրայ մինչեւ
 այժմ ուշադրութիւն չեն դարձրել բանասէր-
 ները, դարձանալի է Արեւանի յիշատակու-
 թիւնը : Արար դորքերը գալիս են զի Աւփ-
 հակուն գնդին կողմանս, եւ այստեղ յան-
 կարծ . . . զժողովեցան ի յԱրեւան եւ
 մարտեան ընդ բերդին . . . » Բրտեղից ուր-
 տեղ : Եւ էլ որ ընդունենք կողմն Աւփհա-
 կուն գնդին — Բարդաւաւան, թէ Վասպու-

բաժան — յամենայն գէպս ոչ տառջնում առ
 ոչ էլ երկրորդում երեսան անուշտի՝ զայր
 չկույ ա չի եղեւ : Կայ եւ եղեւ է երեսան ,
 որ Այրապատումն է :

Արեւմե ինչս զ պէտք է բացատրել
 Աերէսոսի այս հաստատումն երեսանի աշ-
 ակեկայ երեսոյքի :

— Գարաձեայ ձեռագրի սղոսաւումով :
 «Երեսանի» փոխարէն սկզբնագրում եղել է
 մի ալլ , շատ կամ քիչ նման անուն :

Արն է այն զայրն , որ տառջին ան-
 դամ կարող են ռաբ գրած լինել արաբներն
 «ի կազմն Անփշական պնդին — Վասպուրականն
 արչաւելիս :

Աերէսոսի մի ալլ հաստատութիւն , որ նկա-
 րագրում է մի քնի արչաւանքի ժամանակ
 արաբական մէկ տրիշ գորաշարժի ճանա-
 պարհ , նպատակն է ասեղծութիւն յոժմանը :

«Եւ հանապարհ կայեալ Ստեղէյա-
 ցոցն՝ ի Բերկրոյ ձորն լնդ Արպազու
 եւ լնդ Կազափա՝ թափեցան յԱյրաբաւ :»²

Առաջին հաստատութի մէջ , սրտեղ յի-
 շատակաւսմ է կարծեցեալ երեսանը , գորա-
 շարժի հանապարհն անցնում էր — Ար-
 պազու — Արծաթի փերջին Կազափաւմն
 էր՝ պծում : Իսկ այս երկրորդ գորաշարժի
 ժամանակ՝ Բերկրոյ ձոր — Արպազու —
 Կազափաւս պծում : Երկու գէպում էլ գորա-
 շարժի պիժն անցնում է հարաւից հիւսիս :

² Աերէսոս. էջ 177 :

միասին փերանում է Մերէսոսի յիշեալ հա-
տարածի կողմիս հակառակիւնն էլ: Ան-
սրովհետեւ Մերէսոսը մի ուրիշ տեղ այլ եւս
կրեւանի սմուներ չէ տալիս, նշանակում է
Մերէսոսի «Պատմութեան» մէջ կրեւանի մու-
սին յիշատակութիւն չկայ սահմանափակ:

Ի վերջոյ, այն հանդամանքը, որ
«Ի կողմն Մեփոնական զնդին» արշաւող արա-
բական զօրախումբն իւր յարձակումն սկը-
սում է Առեւտաւանից, որը Վասպուրա-
կանի Ասորեանի գաւառումն էր եւ ոչ թէ
Մարգաստանում, նորից ու նորից հաստա-
տում է նախորդ, այն է՝ Դ. զլխում մեր
ստամբ, թէ «կողմն Մեփոնական զնդին» եր-
բեմն զարմ է անում ոչ միայն Մարգաս-
տանի, այլ եւ «կողմն Վասպուրական
զնդին», այն է՝ Վասպուրականի իմաստով:

1. Աշտարակ կգանք հայ աղբիւրք. որ է. Գարեգ
այն եւ զարի «կողմն» պահել է կրեւանի մասին մի ու
միակ չափանկան յիշատակութիւն. «Գարեգ թղթագէտ» է,
որտեղ հոգեւորականներէ շարքում հանդէս է գալիս «Թ»
«Գրութիւն կրեւանայ», քնն. «Գրքի թղթագէտ, թիֆլիս.
1912, էջ 131: Ասում ենք «միակ» յիշատակութիւն. որովհ
հետեւ նոյն էջի կարծեցեալ հրկրորդ յիշատակութիւնը. —
«Զոյնի կրեւաններ», Բնակէս պարզեց է Յա. կանայքեանց
Ստամբուլի վրայ հիմնելով, սխալաբար թիւն է. պետք է
լինի «Զոյնի կրեւան, Երզն: Հմեմ. Ստեփան Գանալեանց
«Երկրորդ գաւառներ շին Հայաստան», Էջմուշիկ, 1913
էջ 101, Ժամբմ. 1908:

